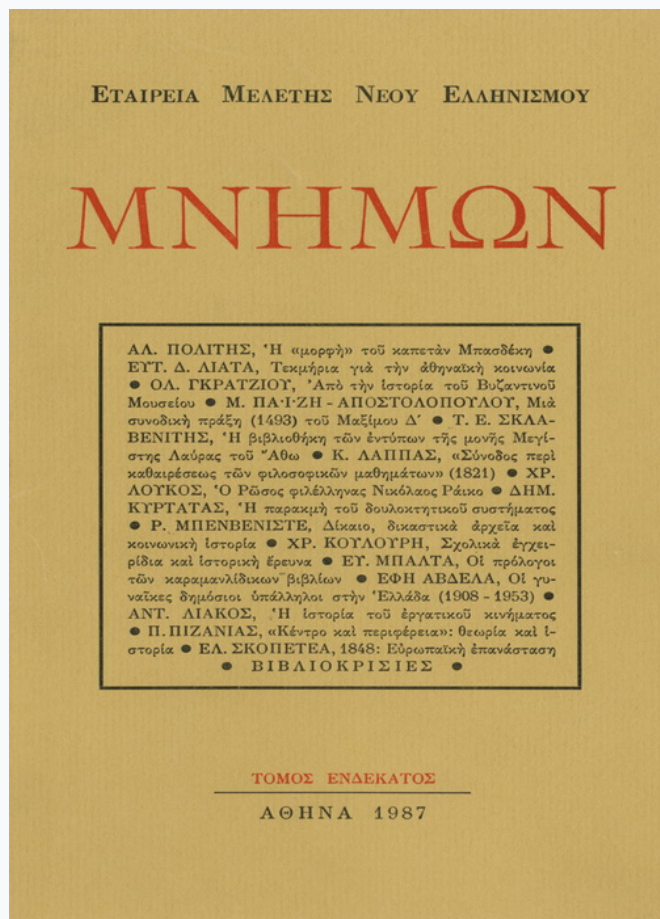

Μνήμων

Τόμ. 11 (1987)

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΕΝΤΥΠΩΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ ΤΟΥ ΑΘΩ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.129](https://doi.org/10.12681/mnimon.129)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ Τ. Ε. (2003). Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΕΝΤΥΠΩΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ ΤΟΥ ΑΘΩ. *Μνήμων*, 11, 83–122. <https://doi.org/10.12681/mnimon.129>

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΩΝ ΕΝΤΥΠΩΝ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΜΕΓΙΣΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ ΤΟΥ ΑΘΩ

Ὁ χώρος

Στὴ Μονὴ Μεγίστης Λαύρας λειτούργησε Βιβλιοθήκη, ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ της (961), μὲ τὰ χειρόγραφα βιβλία, ποὺ ἔφεραν στὸ μοναστήρι ὁ ἰδρυτὴς καὶ οἱ πρῶτοι μοναχοί. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ. ὁ ἀριθμὸς τῶν χειρογράφων ἔφτασε τὰ χίλια μὲ τὴν προσθήκη στὸν ἀρχικὸ πυρήνα χειρογράφων ποὺ εἶτε ἀντιγράφηκαν στὸ μοναστήρι ἀπὸ καλλιγράφους, εἶτε ἤρθαν ἀπέξω, ἀπὸ δωρεές, ἀνταλλαγές, ἀγορές. Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ ἦταν τοποθετημένα ἀπὸ τὸ 13ο αἰ. σὲ 16 τουλάχιστον «θέσεις» ποὺ εἶχε ἡ βιβλιοθήκη, ὅπως δείχνουν οἱ ἀριθμοὶ κατάταξης ποὺ ὑπάρχουν πάνω σὲ ὅσα χειρόγραφα σώζονται καὶ ἔχουν ἐντοπιστεῖ στὴ βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ ἢ σὲ ἄλλες βιβλιοθῆκες τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης. Στὸ χειρόγραφο π.χ. N 379 ὑπάρχουν οἱ σημειώσεις τοῦ 13ου αἰ. βιβλίου τῆς α' θέσεως θ' καὶ πρώτη θέσις φέρει μὲ, βίβλον ἐννάτην πολλῶν φέρουσιν ἀγίων ἔνδον βίους[...]. Ἄλλοι ἀριθμοὶ κατάταξης δείχνουν ὅτι κατὰ τὸ 14ο, 15ο καὶ 16ο αἰ. τουλάχιστον, ὑπῆρχε καὶ δεῦτερος χώρος φύλαξης τῶν βιβλίων πάνω ἀπὸ τὸ νάρθηκα, τὰ κατηχούμενα, τοῦ καθολικοῦ: † Βιβλίον τῶν Κατηχουμένων τῆς ἀγίας λαύρας τοῦ Ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου, σημειώνεται στὴ χειρόγραφη *Καινὴ Διαθήκη* τοῦ 14ου αἰ.¹.

Ἡ πρώτη μορφή αὐτῆς τῆς μελέτης παραδόθηκε τὸ 1979 στὴν Ὑποδιεύθυνση Δημοσίων Σχέσεων τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας, ἡ ὁποία μοῦ εἶχε ἀναθέσει τὴ συγγραφὴ της γιὰ νὰ τὴν περιλάβει στὸ βιβλίο «Θησαυροὶ τῆς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας». Εἶχε προηγηθεῖ τὸ 1978 δεκαήμερη ἀποστολή μου στὴ Μονή, ὅπου ἐργάστηκα στὴ Βιβλιοθήκη ἀλλὰ ὄχι στὸ ἀπρόσιτο Ἀρχεῖο. Τὸ 1983 ἡ Μονὴ κάλεσε τὸν κύριο Θωμᾶ Παπαδόπουλο μὲ τὶς ὁδηγίες τοῦ ὁποίου ἐγίνε ἐνοποίηση τῶν διαφόρων συλλογῶν βιβλίων ποὺ φυλάσσονταν σὲ διαφορετικούς χώρους καὶ νέα πρακτικὴ ταξινόμηση. Βλ. καὶ «Ἡ ταξινόμηση τῶν ἐντύπων τῆς Μεγίστης Λαύρας», *Πρωτότυπον* τ. 1, τχ 6, Αὐγ. - Σεπτ. 1983 σ. 108 - 109.

1. Χ. Γ. Πατρινέλης, *Βιβλιοθήκαι καὶ Ἀρχεῖα τῶν Μονῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους*. Ἀνατύπώσεις (μετὰ προσθηκῶν) ἐκ τῆς Ὁρησκευτικῆς καὶ Ἠθικῆς Ἐγκυκλοπαίδειας τ. 1 (1962) σσ. 935 - 943. Ἀθήνα 1963 σ. 3 - 5. Νεότερη εἰδικὴ μελέτη τοῦ Β. Foncic, *Les Manuscrits à Byzance (1071 - 1261) (Palimpsestes; Developpement de l'écriture livresque; Bibliothèques)*, Ἀθήνα, XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, 1976 σ. 28 - 36.

Γιὰ τὰ βιβλία στὰ κατηχούμενα: Παντελεήμων Λαυριώτης, «Συμπληρωματικὸς κατάλογος χειρογράφων κωδίκων Ἱ. Μονῆς Μεγίστης Λαύρας Ἁγίου Ὁρους», *ΕΕΒΣ* 28 (1958) σ. 115, ἀρ. [12] 2058 Η 114α' (*Καινὴ Διαθήκη*, 14ου αἰ.) καὶ σ. 159, ἀρ. [74] 2118 Ζ49 (*Πραξαπόστολος* βουλγαριστί, 14ου αἰ.).

Στά 1701, τὸ πρῶτο ἔντυπο *Προσκυνητάριον* —περιγραφή τοῦ Ἁγίου Ὁρους τοῦ Ἰωάννη Κομνηνοῦ— σημειώνει γιὰ τὴ Μεγίστη Λαύρα: ἐπάνωθεν τοῦ νάρθηκος εἶναι βιβλιοθήκη πανθαύμαστος, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκονται βιβλία διάφορα παλαιὰ διὰ χειρὸς, πολλῆς τιμῆς ἄξια παρ' ἀνδράσι σοφοῖς καὶ φιλολόγοις. Ἀντίθετα γιὰ τὴ μονὴ Βατοπεδίου σημειώνει ὅτι ὑπῆρχαν δύο βιβλιοθήκες: ἐπάνωθεν δὲ τοῦ Νάρθηκος, εἶναι βιβλιοθήκη πλουσιωτάτη. Εὐρίσκεται δὲ καὶ ἄλλη ἐν τῷ σκευοφυλακίῳ, πολλῶν δὲ καὶ χρησιμοτάτων βιβλίων, ἐνῶ γιὰ τὴ μονὴ Ἰβήρων σημειώνει ὅτι ὑπάρχουν τρεῖς². Τὴν πληροφορία ποὺ δίνει ὁ Κομνηνὸς γιὰ τὴ Λαύρα τὴν ξαναβρίσκουμε στὰ *Προσκυνητάρια* τῆς Λαύρας τοῦ Τριγώνη (1772) καὶ τοῦ Σάββα (1780) σχεδὸν αὐτοῦσια. Οἱ μαρτυρίες τῶν δύο αὐτῶν *Προσκυνηταρίων*, ποὺ γράφτηκαν ἀπὸ Λαυριῶτες καὶ τυπώθηκαν στὴ Βενετία, δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀντιγραφὴ μόνον, ἀπὸ τὸν Κομνηνὸ· μιλοῦν γιὰ πράγματα τὰ ὁποῖα ζοῦσαν. Στὴν πληροφορία, ποὺ ἔδινε ὁ Κομνηνός, προσθέτουν ὅτι τὰ βιβλία ποὺ φυλάσσονται στὸν νάρθηκα τοῦ καθολικοῦ εἶναι ἰδιόγραφα τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου, ἱδρυτῇ τοῦ μοναστηριοῦ³. Αὐτὰ τὰ βιβλία πρέπει νὰ ἔμειναν σ' αὐτὴ τὴ θέσῃ τὸ ἀργότερο ὡς τὸ 1814, ὅποτε κατεδαφίστηκαν ἡ λιτὴ καὶ ὁ νάρθηκας τοῦ καθολικοῦ καὶ ξαναχτίστηκαν μὲ τὴ μορφή, ποὺ σὲ γενικὲς γραμμὲς διατηρήθηκε ὡς σήμερ⁴. Δὲν εἶναι γνωστὸ ποῦ μεταφέρθηκαν τὰ βιβλία τοῦ νάρθηκα.

Γιὰ τὴ βιβλιοθήκη, ὅπου φυλάσσονταν ὁ κύριος ὄγκος τῶν βιβλίων τῆς Μεγίστης Λαύρας, δὲν μᾶς πληροφορεῖ ὁ Κομνηνός. Τέτοια βιβλιοθήκη ὅμως ὑπῆρχε στὸ μοναστήρι στὰ χρόνια του, καὶ μάλιστα πρέπει νὰ διατηροῦσε

2. *Προσκυνητάριον* τοῦ Ἁγίου Ὁρους τοῦ Ἀθῶνος... παρὰ Ἰωάννου Κομνηνοῦ συγγραφέν... Μονὴ Συναγώβου Οὐγγροβλαχίας, 1701 σ. 30, 63 - 64, 80 - 81 καὶ β' ἔκδοσις: Βενετία, Γλυκῆς, 1745 σ. 5, 34, 56.

3. *Προσκυνητάριον τῆς Βασιλικῆς καὶ Σεβασμίας Μονῆς Μεγίστης Ἀγίας Λαύρας* τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἀθῷ. Συντεθὲν μὲν παρὰ Μακαρίου Κυδωνέως τοῦ ἐκ χώρας Χαλίων τοῦ Τρυγώνη, τοῦ καὶ τῆς αὐτῆς Μονῆς Σκευοφύλακος, Βενετία, Θεοδοσίου, 1772, σ. 26: Ὁμοίως καὶ τὸ κελλίον [τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου] ἐκεῖ εἶναι, καὶ ἡ βιβλιοθήκη του γεμάτη ἀπὸ διάφορα χειρόγραφα βιβλία.— *Προσκυνητάριον τῆς Βασιλικῆς καὶ Σεβασμίας Μονῆς Μεγίστης Ἀγίας Λαύρας* τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ Ἀθῷ. Συντεθὲν μὲν παρὰ τοῦ Πανοσιολογιωτάτου Γεροπροηγουμένου καὶ Σκευοφύλακος τῆς αὐτῆς Μονῆς Κυρίου Σάββα. Τύποις δὲ νῦν ἐκδοθὲν, ἐπιμελεία σπουδῇ καὶ δαπάνῃ τοῦ Πανοσιολογιωτάτου ἀνεψιοῦ αὐτοῦ προηγουμένου Κυρίλλου, Βενετία, Γλυκῆς, 1780, σ. 40: αὐτοῦ εἶναι καὶ ἡ βιβλιοθήκη τοῦ ἁγίου γεμάτη ἀπὸ διάφορα ἰδιόχειρά του βιβλία.

4. *Ἱστορικὸν Προσκυνητάριον τῆς Βασιλικῆς, Πατριαρχικῆς καὶ Σταυροπηγιακῆς ἱερᾶς μονῆς Μεγίστης Λαύρας* τοῦ Ἁγίου Ὁρους, Συγγραφέν ὑπὸ Προηγουμένου Καλλιστράτου Λαυριώτου τοῦ ἐκ Λέσβου καὶ εἰς τύπους ἐκδοθὲν δαπάναις Βασιλείου Προηγουμένου Λαυριώτου τοῦ ἐκ Καρδίτσας, Ἀθήνα, Ἀθ. Καραβίας, 24976 σ. 44. Παύλος Μυλωνάς, «Ἡ ἀρχικὴ μορφή τοῦ καθολικοῦ τῆς Μεγίστης Λαύρας», *Ἀρχαιολογία* τχ 1, Νοέμβριος 1981 σ. 52 - 63.

τὸ παλιὸ σύστημα κατὰτάξης, ἀφοῦ βιβλίον ἔντυπο ποὺ ἀφιερώθηκε στὸ μοναστήρι τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 17ου ἢ τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ 18ου αἰ., φέρει σημεῖωμα στὸ τελευταῖο του παράφυλλο : βιβλίον τῆς Ἱεροῦς Λαύρας ἀ' θέσεως εἰς τὰ βιβλία τῆς ἐκκλησίας⁵. Γιατὶ φυσικὰ τὰ ἔντυπα βιβλία ἔπαιρναν τὴ θέση τους δίπλα στὰ χειρόγραφα καὶ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἀκολούθως τὴν παλιὰ κατὰτάξη τοῦ 13ου αἰ.

Γι' αὐτὴ τὴ βιβλιοθήκη ἔχουμε τὴν πληροφορία τοῦ περιηγητῆ Carlyle τὸ 1801 : Ἀφοῦ πήραμε τὸ πρῶτον βγήκαμε ἔξω, εἶδαμε τὴν ἐκκλησίαν κ.λ.π., ὡς συνήθως, καὶ μετὰ προχωρήσαμε εἰς τὴν βιβλιοθήκην. Ἡ βιβλιοθήκη ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο δωμάτια, ἓνα ἐξωτερικὸν καὶ ἓνα ἐσωτερικὸν καὶ τὰ βιβλία διατηροῦνται σὲ μία ἀνεκτὴ σειρᾷ, ἀλλὰ ὅπως σὲ ὅλες τὰς ἄλλας βιβλιοθήκας (μὲ ἐξαίρεσιν τὴν προσπάθειαν εἰς τὴν μονὴν Κουτλουμουσιῶν) δὲν ὑπάρχει κατὰλογος. Στὸ ἐσωτερικὸν δωμάτιον συναντήσαμε μὴ σεβάσματα μορφῆς, τὴν ὁποῖαν ἀποκαλοῦσαν διδάσκαλον, ποὺ ἦταν ἀπασχολημένος μὲ τὴ μελέτη ἐνὸς πολλοῦ μεγάλου βιβλίου ποὺ ἦταν τοποθετημένον μπροστὰ του⁶.

Ἡ ἐπόμενη γνωστὴ μου σχετικὴ μαρτυρία, τοῦ I. M. Ραπτάρχη, εἶναι τοῦ 1869 : Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηρίου, κειμένη ἀριστερόθεν τῆς ἀμέσως μετὰ τὴν εἴσοδον μεγάλης αὐλῆς, συνίσταται ἐκ δύο προσεχῶν δωματίων, ἐν οἷς τὰ βιβλία φυλάσσονται μὲ ἱκανὴν τάξιν ἐντὸς ξυλίνων θηκῶν. Ἀπαρτίζεται δὲ ὑπὸ τετρακισχιλίων περίπου τόμων, ὧν αἱ τρεῖς χιλιάδες ἔντυπα, ἐκκλησιαστικὰ τὰ πλεῖστα συγγράμματα, καὶ ὀλίγα τινὰ κλασσικῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, ἐν οἷς καὶ ἡ πρώτη ἔκδοσις τῆς Ἀνθολογίας γραμμασι κεφαλαίοις [...]⁷.

Ἡ σαφὴνεια αὐτῆς τῆς μαρτυρίας μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωροῦμε ὅτι ἡ βιβλιοθήκη διατηρήθηκε στοὺς δύο αὐτοὺς συνεχόμενους χώρους ὡς τὴν κατασκευὴ τοῦ εἰδικοῦ ἀνεξάρτητου κτιρίου ποὺ στεγάζει σήμερα τὴ βιβλιοθή-

5. Πρόκειται γιὰ τὸ βιβλίον Οἰκουμένιου καὶ Ἀρέθα, Ἐξηγήσεις εἰς τὰς τῆς Νέας Διαθήκης πραγματείας, Βερὸνα 1532· βλ. Γέρων Παντελεήμων Λαυριώτης, «Κατάλογος Ἀρχετύπων ἢ τοῦ τῶν ἀρχαιοτέρων ἐκδόσεων (1488 - 1599) τῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἐν Ἀθῶν Ἱ. Μ. Μεγ. Λαύρας ἀποκειμένων», Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη 16(1951) 184 ἀρ. 158. Δὲν εἶναι εὐκόλῳ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ φράσις «εἰς τὰ βιβλία τῆς ἐκκλησίας». Ἰσως νὰ πρόκειται γιὰ βιβλία ποὺ φυλάσσονταν μέσα στὸ καθολικόν, συνήθεια ποὺ κρατήθηκε ὡς τὸ 1946 τουλάχιστον, ὅποτε ὁ ἴδιος Παντελεήμων συνέταξε «Κατάλογον τῶν βιβλίων τοῦ Καθολικοῦ Ναοῦ, χειρογράφων καὶ ἐντύπων (= 37 + 446)». (βλ. Ἀλέξανδρος Λαυριώτης, «Εἰκοσιπενταετηρεῖς Βιβλιοθηκαρίου Ἀγιορείτου (1930 - 1955)», Ἀγιορειτικὴ Βιβλιοθήκη 20(1955) 89). Ἀλλὰ τότε πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι στὸ καθολικὸν φυλάσσονταν καὶ βιβλία ποὺ δὲν ἦσαν λειτουργικά. βλ. καὶ σημ. 15.

6. Alkis Anghelou, «J. D. Carlyle's Journal of Mount Athos (1801)», Ὁ Ἑραριστὴς 3(1965) 50.

7. I. M. Ραπτάρχη, «Ἐντυπώσεις περιηγήσεως εἰς Ἀθῶνα», Ἐπτάλοφος (Κωνσταντινουπόλεως) 6(1869) 206 - 207.

κη τῶν ἐντύπων (ἀλλὰ καὶ τῇ βιβλιοθήκῃ τῶν χειρογράφων καὶ τὸ θησαυροφυλάκιο, τὰ κειμήλια) καὶ φέρει ἐντοιχισμένη πλάκα μὲ τὴν ἐπιγραφήν 1870 Ἰουλίου 5⁸. Ἡ ἐπιγραφή κανονικὰ πρέπει νὰ ἀναφέρεται σὲ χρονολογία ἐγκαινίων, ἀλλὰ μιὰ ἡλιοτυπία σὲ βιβλίο τοῦ 1880, ποὺ ἀναφέρεται σὲ περιήγηση τοῦ συγγραφέα τοῦ τὸν προηγούμενο χρόνο, δείχνει τὸ κτίριο στὰ πρῶτα στάδια τῆς ἀνέγερσός του : ἡ χρονικὴ ἀπόκλιση θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογηθεῖ ἂν ἡ χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς ἀναφέρεται στὴ θεμελίωση ἢ ἂν ἡ ἡλιοτυπία εἶναι βγαλμένη πρὶν ἀπὸ τὸ 1870⁹.

Τὸ κτίριο αὐτὸ βρίσκεται ἀνατολικὰ τοῦ καθολικοῦ καὶ εἶναι ἀνεξάρτητο, χωρισμένο σὲ τρεῖς αἵθουσες. Στὴν ἀριστερὴ αἴθουσα πρέπει νὰ τοποθετήθηκαν ἐξ ἀρχῆς τὰ ἔντυπα βιβλία, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω. Στὴ μεσαία αἴθουσα φυλάσσονται τὰ χειρόγραφα καὶ στὴ δεξιὰ τὰ κειμήλια. Τὸ 1958 οἱ δύο ἀκραῖες αἵθουσες προεκτάθηκαν πρὸς ἀνατολὰς καὶ τὸ κτίριο πῆρε τὸ σχῆμα ἀνάστροφου Π, χωρὶς νὰ ἀλλάξει τίς ἐπιμέρους χρήσεις¹⁰. Ἐπὶ ὁ χώρος ποὺ διατίθεται γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῶν ἐντύπων ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο συνεχόμενες αἵθουσες : τὴν Α' τοῦ 1870 καὶ τὴν Β' τοῦ 1958.

Τὸ 1983 στὴν αἴθουσα Α' τοποθετήθηκε τὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς καὶ στὴν αἴθουσα Β' μὲ νέα ταξινόμηση καὶ ἐνοποιημένα τοποθετήθηκαν τὰ ἔντυπα 15ου - 19ου αἰ.¹¹.

Μιὰ ἀδιασταύρωτη πληροφορία τῆς προφορικῆς παράδοσης στὸ μοναστήρι, καταγραμμμένη στὰ χρόνια μας, ἀναφέρει : *Εἰς τὸν ἄνω ὄροφον* [τοῦ Πύργου τοῦ Τιμιμικῆ] *εὐρίσκεται παρεκκλήσιον τοῦ Ἀγίου Προτομάργου καὶ Ἀρχιεπισκόπου Στεφάνου· εἰς τὸ ἀριστερὸν μέρος τοῦ παρεκκλησίου, ὑπάρχει κελλίον τὸ ὁποῖον ἐχρησίμευσεν ὡς Βιβλιοθήκη κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς ἐκείνους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, μέχρι τοῦ ἔτους 1870, ὁπότε ἐκτίσθη ἡ Νέα Βιβλιοθήκη*¹². Ἄν ἡ πληροφορία ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ κελιοῦ, ποὺ χρησίμευε κατὰ τὴ μαρτυρία γιὰ βιβλιοθήκη, μπορεῖ ὅπως φαίνεται νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ παρεκκλησίου, μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡ βιβλιοθήκη μεταφέρθηκε κάποτε στὸν πύργο, μὲ χρονικὸ ὅριο πρὸς τὰ πίσω τὸ 1648, ὁπότε ἐγινε ἡ ἀνέγερση «ἐκ βάθρων γῆς» τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγίου Στεφάνου, σύμφωνα μὲ τὴν

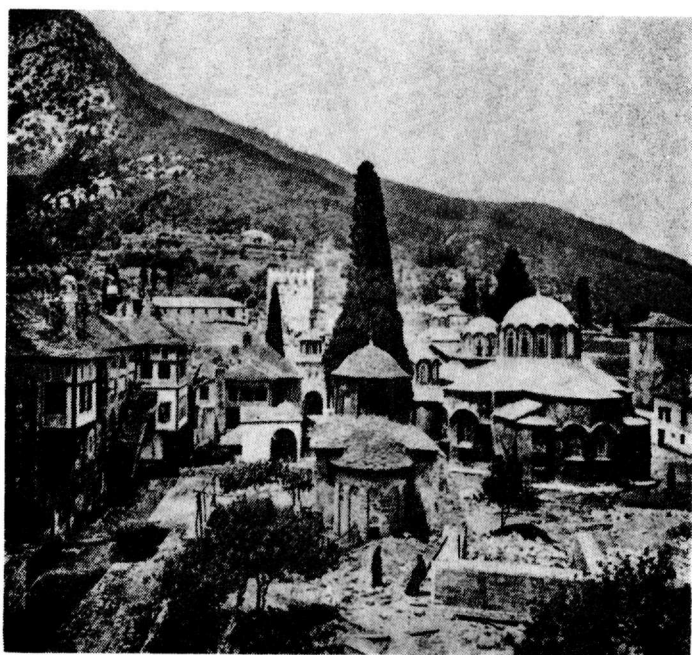
8. Καλλίστρατος, *Ἱστορικὸν Προσκυνητάριον*... ὅ.π. σ. 72.

9. L'abbé Alexandre - Stanislas Neyrat, *L' Athos Notes d' une excursion à la presqu'île et à la Montagne des moines. Ouvrage enrichi de dix héliogravures et de deux fac-simile*, Παρίσι 1880, μετὰ τὴ σ. 134.

10. Καλλίστρατος, *Ἱστορικὸν Προσκυνητάριον*... ὅ.π. σ. 72.

11. «Ἡ ταξινόμηση τῶν ἐντύπων τῆς Μεγίστης Λαύρας», *Πρωτότυπον* τ. 1, τχ 6 Αὐγ. - Σεπτ. 1983 σ. 108 - 109.

12. Καλλίστρατος, *Ἱστορικὸν Προσκυνητάριον*... ὅ.π. σ. 70, 72, 76, 79.

κάτω : héliogravure από βιβλίο του 1880 (βλ. σημ. 9).
έπάνω : σύγχρονη φωτογραφία.

ἐπιγραφὴ του. Τὸ ἄλλο ὅριο γιὰ τὴν ὑποτιθέμενη παραμονὴ τῆς βιβλιοθήκης στὸν πύργο εἶναι τὸ 1801 σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Carlyle.

Ἄν ἡ μεταφορὰ τοῦ κυρίου ὄγκου ἢ μέρους τῆς βιβλιοθήκης στὸν πύργο τοῦ Τσιμισκῆ πραγματοποιήθηκε κάποια στιγμή τοῦ χρονικοῦ διαστήματος 1648 - 1801, ἀπέχει ἡ στιγμή αὕτῃ ἀρκετὰ ἀπὸ τοὺς χρόνους ποὺ θεωρεῖ ὁ Μανουὴλ Γεδεών ὅτι μεταφέρθηκαν οἱ βιβλιοθήκες τῶν μοναστηριῶν τοῦ Ἁθῶ στοὺς πύργους (δεκαετία 1820 - 1830): *Κατὰ τὸν ἡμέτερον [19ον] αἰῶνα καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὴν τρίτην αὐτοῦ δεκαετηρίδα ὑπέστησαν αἱ βιβλιοθήκαι τὰς μείζοντας ζημίας· ἀποκομισθέντα εἰς πύργους ὕψους τὰ βιβλία, καὶ μάλιστα τὰ χειρόγραφα ἐσῆποντο μίαν ὅλην ἑπταετίαν ὑπὸ βροχῶν, ἡ δὲ καταστροφὴ ἦν τοιαύτη, ὥστε ἐκ τῶν τρισχιλίων χειρογράφων τῆς μονῆς Παντοκράτορος τὸ δέκατον ἐσώθη*¹³.

Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο στὸ ἔντυπο

Τὸ ξεχώρισμα τῶν χειρογράφων καὶ τῶν ἐντύπων βιβλίων, συνειδητὰ καὶ ἀπὸ τοὺς χρῆστες τους, δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ παλιότερη συνήθεια ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. Δὲν εἶναι ὁ κατάλληλος χώρος ἐδῶ γιὰ νὰ συγκεντρωθοῦν οἱ σκόρπιες σχετικὲς μαρτυρίες, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἡ καταγραφή, ἡ χρῆσις καὶ ἡ τοποθέτηση τῶν χειρογράφων καὶ τῶν ἐντύπων βιβλίων ἦταν μέχρι τότε παράλληλη. Ἡ παλιότερη γνωστὴ χειρόγραφη καταγραφή βιβλιοθήκης μονῆς τοῦ Ἁθῶ, ποὺ μᾶς σώθηκε μὲ τίτλο «Κατάλογος τῶν βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἱερᾶς καὶ βασιλικῆς μονῆς τοῦ Κουτλουμουσίου ΑΨΞΖ»¹⁴, ἀναγράφει μαζὶ χειρόγραφα καὶ ἔντυπα. Καὶ δὲν μποροῦσε νὰ γίνει ἄλλιως: βιβλία ποὺ ἦταν ἀπαραίτητα στὴν κατήχησις τῶν μοναχῶν ἢ στὴν ἱκανοποίηση

13. Μανουὴλ Ι. Γεδεών, Ὁ Ἁθῶς. Ἀναμνήσεις - ἔγγραφα - σημειώσεις, Κωνσταντινούπολη 1885 σ. 431. Ὁ Ι. Μ. Ραπτάρης, ὁ.π. σ. 210 σημειώνει γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Μονῆς Παντοκράτορος: [...] ἡ ἄλλωτε ὡραία τοῦ μοναστηρίου τούτου βιβλιοθήκη κατεστράφη κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν, καὶ μετὰ λύτης βλέπει τις σήμερον τὰ ἐλεεινὰ λείψανα αὐτῆς, φυλαττόμενα εἰς τὸν μέγαν τετράγωνον πύργον, παρόστημα ἀχώριστον ὅλων τῶν μοναστηρίων.

14. Δίνος Πολίτης - Μ. Ι. Μανούσακας, Συμπληρωματικοὶ κατάλογοι χειρογράφων Ἀγίου Ὁρους, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 63: Κουτλουμουσίου ἀρ. 111 (685). Ἰσως συντάχθηκε μὲ προτροπὴ τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Ματθαίου Ψάλτη: Χρυσόστομος Α. Παπαδόπουλος, «Ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία τοῦ πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Ματθαίου Ψάλτου (1746 - 1766)», Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος 19(1920) 498). Τὸν κατάλογο γνωρίζω ἀπὸ μικροταινία τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν Ε.Ι.Ε.· ὁ συνεργάτης τοῦ ἰδίου Κέντρου, φίλος συνάδελφος κύριος Κρίτων Κ. Χρυσοχοϊδης, μοῦ ἀνακοίνωσε ὅτι ἐντόπισε στὸ Ἀρχεῖο τῆς Μονῆς σπαράγματα ἀπὸ τὸν Κώδικα τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου, ὅπου το 1767 καταγράφηκαν μὲ προτροπὴ τοῦ Ματθαίου Ψάλτη τὰ κειμήλια τῆς μονῆς. Ἀνάμεσά τους καὶ ἡ βιβλιοθήκη. Ἀπὸ τὴν καταγραφή αὐτὴ ἴσως ἀντιγράφηκε τὸ χειρόγραφο 111(685). Στὴν ἴδια καταγραφή καὶ οἱ δωρεὲς βιβλίων ὡς τὸ 1775.

τῶν περιεργειῶν τους, ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοσμικῆς σοφίας, χρησιμοποιοῦνταν κατ' ἀρχὴν χωρὶς διάκριση τῆς μορφῆς τους. Κι ἀκόμα ὡς βιβλία λειτουργικὰ χρησιμοποιήθηκαν τὰ χειρόγραφα, παράλληλα μὲ τὰ τυπωμένα, ἐνῶ ἀντίγραφα ἀπὸ ἔντυπα χρησιμοποιήθηκαν ἐκεῖ ὅπου ἔλειπαν τὰ πολλαπλὰ ἔντυπα : σὲ σκῆτες καὶ σὲ παρεκκλησία καὶ ἀπὸ μοναχοὺς καὶ ἐρημίτες ἀτομικά¹⁵.

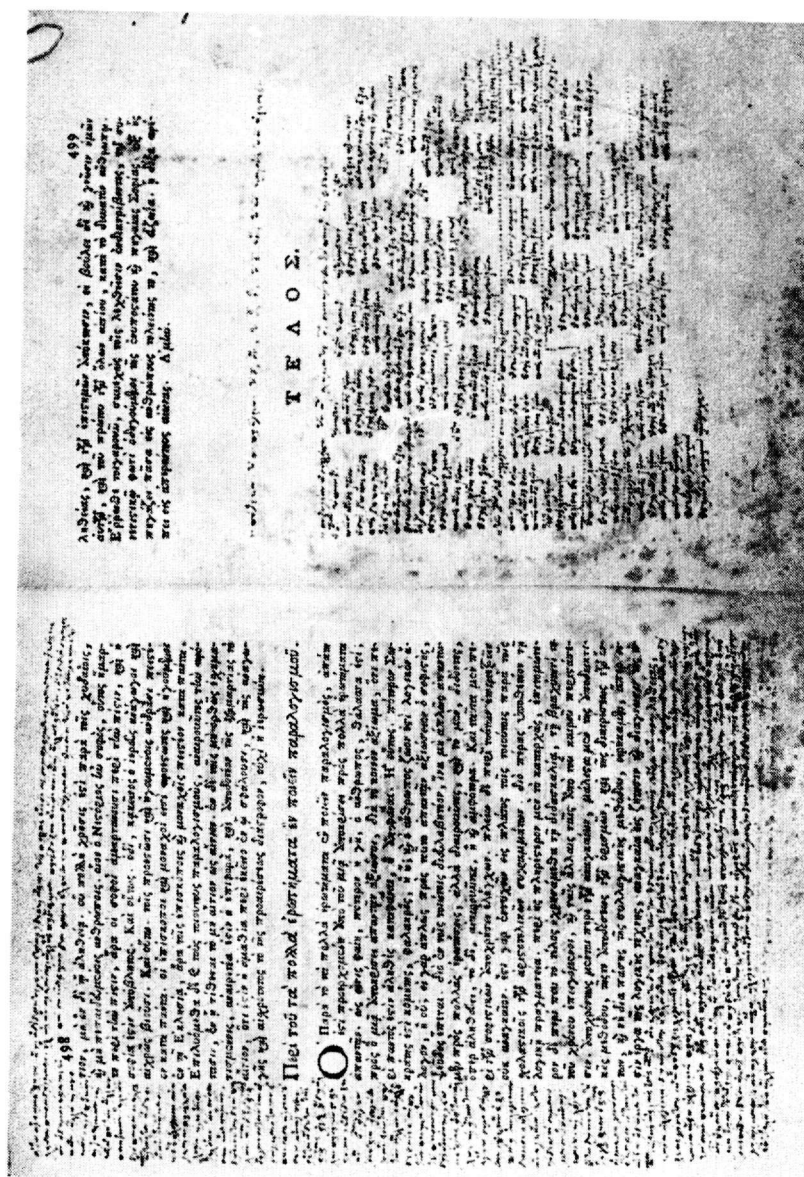
Σημειώσαμε πρὶ πάντων τὴ μαρτυρία ὅτι ἓνα ἔντυπο τοποθετήθηκε γύρω στὸ 1700 στὴν ἴδια θέση ποὺ τοποθετοῦσαν τὰ χειρόγραφα σύμφωνα μὲ τὴν κατὰ τάξιν τῶν ἀρχῶν τοῦ 13ου αἰ. Ἀλλὰ καὶ τὸ ξεφύλλισμα τῶν χειρογράφων καὶ τῶν ἐντύπων τῆς Μεγίστης Λαύρας φανερώνει, ἀπὸ τὰ σημειώματα ποὺ ὑπάρχουν πάνω σ' αὐτά, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ παρακάτω, παράλληλες ἀναγνώσεις τοῦ ἴδιου κειμένου σὲ χειρόγραφο καὶ ἔντυπο ἀπὸ τὸν ἴδιο μοναχό. Στὰ περιθώρια τριῶν τουλάχιστον ἐντύπων τῆς Μεγίστης Λαύρας συνάντησα νὰ ἀντιγράφονται καὶ νὰ ἐπαναφέρονται συστηματικὰ σχόλια, ποὺ ὑπῆρχαν σὲ χειρόγραφες μορφές τοῦ βιβλίου καὶ παραλείφθηκαν κατὰ τὴν ἐκτύπωση¹⁶. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι καλὴ ἔνδειξη γιὰ τὴν παραβολὴ τῶν χει-

15. Σπυρίδων (Καμπανάου) Λαυριώτης - Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, *Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς Μεγίστης Λαύρας*, Κανταβριγία 1925, σ. 212, ἀρ. 1279 *Τριώδιον 1758*· στὸ τέλος ἡ παρακάτω σημείωση: *Τὸ παρὸν Τριώδιον ἐκέλευσεν ἡμῖν ὁ προηγούμενος παπᾶ κύρ Ναθαναὴλ νὰ γράψωμεν ὡσάν καὶ τὸ στάμπινον ἦρουν νὰ ἔχη στὴν ἄκρην τοῦ βιβλίου τὰ Μαρτυρικά τῆς Παρακλητικῆς [...]. Ἄλλο δὲ γίνωσκε ἀδελφεὲ ὅτι πυκνὰ ἔχω ἦρουν τὰ γράμματα καὶ τόσον σπρογμένα ὅτι ποτέ μου ἀπὸ στάμπα δὲν ἔγραφα καὶ φοβούμενος νὰ μὴ γένη βαρὺ τὸ βιβλίον ἔχω πολλὰ ἀντιζαμίδακα μέσα ἦρουν πυκνὰ καὶ σύγγνωτέ μοι διὰ τὸν Κύριον ὅτι καὶ τὸ ἡγεμονικὸν τοῦ ροῦς μου εἶναι ἀχαρινὸν ἀλλὰ νὰ γράφῃ τινας καὶ ἀπὸ στάμπαν κατὰ πολλὰ εἶνε δύσκολον*. Ἀγούστον 24 ἔτους 1758. Ὁ ἀρ. 970 περιέχει πληρεῖς ἀντίγραφο ἀπὸ τὸ ἔντυπο Λόγοι ψυχοφελεῖς τοῦ Ἀθανασίου Βαρούχα, Βενετία, Γλυκῆς, 1848. Ἀκόμη βρίσκουμε στὰ χειρόγραφα τῆς Μεγίστης Λαύρας λειτουργικὰ βιβλία τὰ ὁποῖα γιὰ λόγους πρακτικούς, ἔχουν περιλάβει ἐπιμέρους τροπάρια ἢ καὶ Ἀκολουθίες νεομαρτύρων καὶ νέων ὁσίων, ποὺ δὲν περιλαμβάνονταν οὔτε στὰ παλαιὰ χειρόγραφα λειτουργικὰ βιβλία οὔτε στὰ ἔντυπα: *Ἐπειδὴ καὶ τὸ ὠρολόγιον τὸ μικρόν, τὸ παλαιόν, ὅπου εἶναι εἰς τὸν δεξιὸν χορόν, τοῦ Καθολικοῦ ἡμῶν καὶ ἱεροῦ ναοῦ ἦτον τοῦ μακαρίτη μου γέροντος, προηγούμενον δέ, κυροῦ νεοφύτου, τοῦ ἐκ τῆς Χίου νήσσου, ἀπὸ χωρίον πατρικά. Ὅθεν διὰ νὰ σώζεται, τοιγαροῦν τὸ τοιοῦτω, ἕως τοῦ αἰῶνος, ἔστωιτας καὶ νὰ εἶναι πλουσιώτατον, ἀπὸ τὸ ἄλλο τὸ κοινὸν δηλονότι, εἰς ἕτερα τροπάρια, ἀπολυτίκια καὶ κοντάκια ἁγίων, ὡς καθὼς ὅπου φαίνονται δέ, καὶ ἄλλα χρειαζόμενα, ὅπου λέγονται, εἰς τὸ ἱερόν μας καθολικόν, εἰς τὰς εορτὰς ἡμῶν, καὶ ἀγρυπνίας. Τὸ λοιπόν, ἔβαλα καὶ τὸ ἐσκόσαν, οἶον, τὸ ἐμετέγραψαν μὲ δικὰ μου ἔξοδα, καὶ τὸ ἐπροσήλωσα εἰς τὸν ἀριστερόν χορόν, τοῦ καθολικοῦ, τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν [...]. ἐτελειώθη τὸ παρὸν μηνολόγιον τῷ ἀφθ' ὧ ἐν μηνὶ ὁκτωβρίῳ διὰ χειρὸς τοῦ ταπεινοῦ κληρικου τοῦ ἐκ μετζόβου [...].* ἔκαμα πολλὴν κόπον νὰ τὸ μεταγράψω καὶ νὰ τὸ διορθώσω, διότι τὸ πρωτότυπον ἦτο σκοτεινότερον. (Παντελεήμων, *Συμπληρωματικὸς κατάλογος χειρογράφων*... ὁ.π. σ. 182 - 183, χφ καθολικοῦ ἀρ. 533(90).

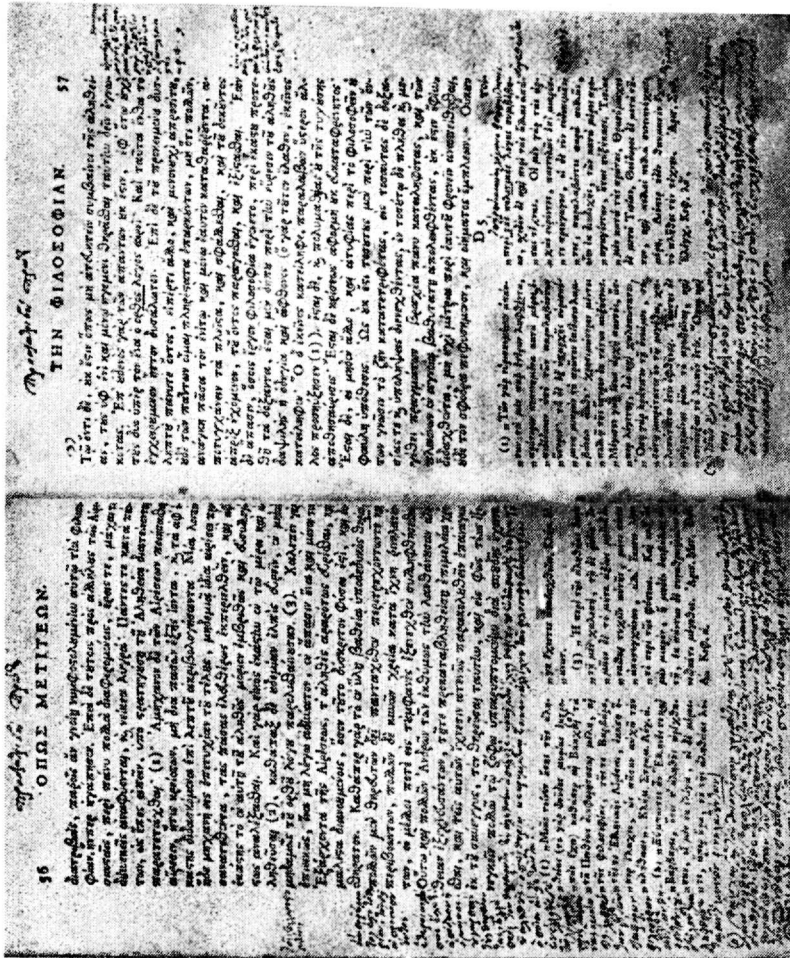
16. Ἀριστοφάνης, *Κωμωδαὶ ἐννέα*, Βενετία, Ἄλδος, 1498· Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, *Ὑπομνήματα εἰς τὴν Λογικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους*, Βενετία 1729 (τρία ἀντίτυπα)· Εὐγένιος

Σημειώσεις σὲ σελίδα βιβλίου τοῦ Ἀριστοφάνη τοῦ 1498 (βλ. σημ. 16).

Σημειώσεις στίς ἰδίαις σελίδας ἄλλου ἀντιτύπου τοῦ ἰδίου βιβλίου μετὰ τὸ προηγουμένο.

Σημειώσεις σε σελίδες τοῦ Ε. Βούλγαρη, 1766 (βλ. σημ. 16).

ρογράφων μὲ τὰ ἐντυπα, ποὺ πρέπει νὰ γινόταν ἀπὸ τοὺς ἐπαρκεῖς ἀναγνώστες, ἀλλὰ περισσότερο ἀπὸ τοὺς φιλόποπτους, ποὺ ἐψαχναν γιὰ νοθεύσεις τῶν κειμένων, ἀφοῦ τίς θεωροῦσαν περισσότερο ἀπὸ πιθανές στὶς δυτικὲς ἐκδόσεις τῶν βιβλίων μὲ δογματικὸ περιεχόμενο καὶ μάλιστα στὰ σημεῖα ποὺ οἱ «παπιστὲς» καὶ οἱ «λουθηροκαλβίνοι» εἶχαν ἀπόψεις διαφορετικὲς ἀπὸ τοὺς ὀρθοδόξους. Ἀκόμη ὑποπτεύονταν συντηρήσεις τοὺς ἀπὸ τοὺς τυπογράφους, πράγμα ὅχι ἀσυνήθιστο ἄλλωστε, ἂν καὶ ὅχι πάντα ἀπὸ ἰδιοτέλεια καμωμένο. Οἱ γνωστὲς αἰτιάσεις καὶ τὰ παράπονα τοῦ Kaisáριου Δαπόντε γιὰ τέτοια παθήματα τῶν βιβλίων του¹⁷ συμπληρώνονται γιὰ τὴ Μεγίστη Λαύρα ἀπὸ τὴν περιπέτεια ποὺ ἔζησε μὲ τὴ «νόθευση» τοῦ *Πηδαλίου* (1800) τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη ἀπὸ τὸν Θεοδώρητο¹⁸.

Ἀς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι οἱ βιβλιοθήκες τῶν μοναστηριῶν, οἱ ὁποῖες σχηματίστηκαν ἢ πλουτίστηκαν ἀπὸ δωρεὲς τῶν μοναχῶν ποὺ κληροδότησαν ἐνιαίᾳ τὴ συλλογὴ τοὺς στὴ μονὴ τῆς μετανοίας τοὺς, ἀναγκαστικὰ συνεχίζουν τὴ φύλαξη τῶν καρπῶν συλλεκτικῶν προσπαθειῶν ποὺ ἦταν στραμμένες καὶ πρὸς τὰ χειρόγραφα καὶ πρὸς τὰ ἐντυπα.

Ἀπὸ τοὺς χρήστες - ἀναγνώστες τῶν βιβλίων, χειρογράφων ἢ ἐντύπων, δὲ φαίνεται νὰ ὑπάρχει ὀριστικὴ διαφοροποίηση στὶς προτιμήσεις τοὺς ἀνάμεσα στὴν πολυτέλεια τοῦ καινούριου καὶ εὐκρινέστερου ἐντύπου¹⁹ καὶ τὴν αὐθεντικότητά καὶ τὸ κάποτε δυσκολοδιάβαστο τοῦ χειρογράφου. Οἱ πολυποικίλες ὁμῶς ἐπιδρομὲς Ἑλλήνων καὶ ξένων, ποὺ σταλμένοι ἀπὸ βασιλεῖς καὶ ἡγεμόνες τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσης, σὲ ὅλη τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας ἔρχονται νὰ ἀγοράσουν ἢ καὶ νὰ κλέψουν χειρόγραφα ἀπὸ τὸ Ἅγιο Ὅρος²⁰, φαίνεται ὅτι ὑποψίασαν τοὺς μοναχοὺς γιὰ τὴ μοναδικότητά καὶ τὴν

Βούλγαρης, *Λογική*, Λιψία 1766. Πβ καὶ Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ἡ δυσπιστία στὸ ἐντυπο βιβλίο καὶ ἡ παράλληλη χρῆση τοῦ χειρογράφου», *Τὸ βιβλίο στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες*, Ἀθήνα, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν Ε.Ι.Ε., 1982 σ. 291.

17. Σπ. Π. Λάμπρος, «Αἱ κατὰ τῶν τυπογράφων τῆς Βενετίας αἰτιάσεις τοῦ Kaisáριου Δαπόντε καὶ τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου», *Νέος Ἑλληνομῆμων* 2(1905) 337 - 351, 508 - 512.

18. Μανουὴλ Γεδεών, «Θεοδώρητο Ἀγιαννίτου τολμηρία», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 35(1915) 111 - 112, 119, 125 - 127, 134 - 136, 142 - 144, 150 - 152, 165 - 167. Σκλαβενίτης, Ἡ δυσπιστία... ὅ.π. σ. 290 - 291. Στὴ βιβλιοθήκη ὑπάρχουν περίπου 10 ἀντίτυπα τοῦ *Πηδαλίου* καὶ στὰ περισσότερα ἔχουν κοπεῖ μὲ ψαλίδι τὰ «νοθευμένα» χωρία.

19. «καθαρωτέρῳ καὶ εὐκρινεῖ τύπῳ εἰς χρῆμα τῶν ἐν γήρᾳ διατελούντων» σημειώ- νεται στὴν α' ἐκδοσὴ τοῦ Ἀρχιερατικοῦ Βενετία, Σάρος, 1714 σ. [7].

20. Τὰ περιηγητικὰ κείμενα δίνουν πολλὰς πληροφορίες γιὰ τίς ἀποστολὰς ποὺ ἔγιναν γιὰ συλλογὴ χειρογράφων μέχρι τὸ 19ο αἰ. Ὁ Πατρινέλης, ὅ.π. σ. 6 - 9, ἀναφέρεται στὶς κυριότερες ξένες ἀποστολὰς συλλογῆς χειρογράφων μὲ παραπομπὰς στὴ βιβλιογραφία. Βλ. πρὶν ὅλα Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα τ. Α', Β', Γ' 1, Γ' 2* Ἀθήνα 1970 - 1975. Καὶ πρὶν ἀναλυτικὰ: Henri Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVII et XVIII siècles*, Παρίσι 1902. B. Foncic, *Crecesko-Rus-*

άζια τῶν χειρογράφων ἔναντι τῶν ἐντύπων· ἐνδεικτικοὶ εἶναι οἱ χαρακτηρισμοὶ «δυσεύρετον», «μεμβράνα», ποὺ συνοδεύουν μερικὰ ἀπὸ τὰ χειρόγραφα στὸν κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς Κουτλουμουσίου (1767) ποὺ εἶδαμε παραπάνω. Μὲ τὴν ἐπίδραση λοιπὸν τῆς παρουσίας τῶν περιηγητῶν γίνεται τὸ ξεχώρισμα τοῦ περιεχομένου τῶν βιβλιοθηκῶν ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς σὲ πολὺτιμα χειρόγραφα καὶ ἀδιάφορα ἔντυπα.

Ἡ ἄγνοια τῆς ἀξίας τῶν χειρογράφων καὶ ἡ ἐπιθυμία τῶν χρημάτων, φυσικὸ ἀκόλουθο τῆς φτώχειας ποὺ τόνωνε τὴ φιλαργυρία τῶν μοναχῶν, ἦταν οἱ κύριοι σύμμαχοι τῶν «κυνηγῶν» χειρογράφων στὸν Ἄθω γιὰ τὸ ξεπέρασμα τῶν δυσκολιῶν ποὺ συναντοῦσαν γιὰ νὰ πείσουν τοὺς ἐτερόδοξους, ἀλλόγλωσσους καὶ φιλύποπτους μοναχοὺς. Ὅταν ὅμως αὐτὸς ποὺ ζητᾶ βιβλία εἶναι ὁ Νικόλαος Μαυροκορδάτος, ὁρθόδοξος ἡγεμόνας καὶ προστάτης τῶν μονῶν, οἱ ἀντιστάσεις ἐκμηδενίζονται. «Ἀντιπρόσωπός» του στὸν Ἄθω εἶναι ὁ πρῶην μητροπολίτης Ναυπάκτου Νεόφυτος Μαυρομμάτης· στὴ συνειδησή του ἡ ἀξία τῶν βιβλίων προσδιορίζεται κυρίως ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ περιέχουν, γι' αὐτὸ καὶ ὁ κατάλογος ποὺ στέλνει στὸν Μαυροκορδάτο εἶναι κοινὸς καὶ τὰ βιβλία ποὺ τοῦ στέλνει εἶναι καὶ χειρόγραφα καὶ ἔντυπα. Ὁ ἡγεμόνας, ποὺ ζητοῦσε τὰ βιβλία στὰ πλαίσια τῆς προσπάθειάς του νὰ συγκεντρώσει ὅσο γινόταν περισσότερα χειρόγραφα (διπλὰ καὶ πολλαπλὰ) γιὰ νὰ προχωρήσει στὸ ἐκδοτικὸ του πρόγραμμα, τῆς ἐκτύπωσης κλασικῶν καὶ βυζαντινῶν κειμένων, κρατᾶ τὰ χειρόγραφα, ἐπιστρέφει τὰ ἔντυπα καὶ ἀπὸ τὸν χειρόγραφο κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς τῶν Ἱβήρων σημειώνει τὰ χειρόγραφα ποὺ χρειάζεται καὶ σὲ ἄλλο μικρότερο κατάλογο σημειώνει ἄλλα χειρόγραφα ποὺ πρέπει νὰ ἀναζητηθοῦν στὰ ἄλλα μοναστήρια²¹.

skie ku' turni'e sojazi v XV - XVII, vv., [Ἑλληνορωσικὲς ἀμοιβαῖες πνευματικὲς σχέσεις XV - XVII αἰ. (Ἑλληνικὰ χειρόγραφα στὴ Ρωσία)], Μόσχα 1977. Μ. Ι. Μανούσακας, «Ἑλληνικὰ χειρόγραφα καὶ ἔγγραφα τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Βιβλιογραφία», *ΕΕΒΣ* 32 (1963) ἀρ. Α31 - 33, 61, 78, 85, Β85, 86.

21. Γράφει ὁ Μαυροκορδάτος στὸν Μαυρομμάτη: *Πρὸς τούτοις ἰδοὺ πέμπομεν τῇ Πανιερότητι καὶ τὸν περιεχόμενον τοῦτον κατάλογον μερικῶν βιβλίων διὰ τὸν ὅποιον παρακαλοῦμεν νὰ κάμῃ τὸν κόπον καὶ νὰ κάμῃ ἔρευναν περὶ τῶν ἐν αὐτῷ σημειουμένων βιβλίων, μάλιστα νὰ εἶναι ἀρχαῖα χειρόγραφα καὶ ὅχι εἰς τύπον, καὶ μὲ ὅτι τρόπον ἤθελε τὰ πάρει, κἂν τε μὲ ἄσπρα τὰ ἀγοράσει, κἂν τε μὲ συμφωνίαν διὰ νὰ ἀντιγραφῶσι καὶ νὰ σταλθῶσιν ὀπίσω, ἃς μᾶς τὰ στείλῃ, καὶ οὐ μόνον καθὼς μᾶς γράφει θέλομεν ἀκολουθήσει, ἀλλὰ καὶ θέλομεν τὴν εὐχαριστή κατὰ πολλά. [...]* Τὸν σκοπὸν ὅπου ζητοῦμεν τὰ τοιαῦτα βιβλία λογιζόμεν νὰ τὸν συνεικάζῃ καὶ Αὐτὴ πῶς δὲν εἶναι ἄλλος παρὰ τὸ διὰ κοινὸν ὄφελος τοῦ γένους μας (29 Ἰουνίου 1722). Καὶ ἐνάμισι χρόνον μετὰ γράφει (8 Ἰανουαρίου 1724): [...]

Καὶ ὅτι μὲν προλαβόντως μᾶς ἔγραψε πέμπονσα καὶ κατάλογον τῶν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου εὐρισκομένων βιβλίων [...] τὴν ἀπεκρίθη [...]

συνεκπέμποντες αὐτῷ καὶ ἕνα κατάλογον τῶν ὧσαν βιβλίων ἐκλέξαμεν ἐκ τοῦ καταλόγου ἐκείνου [...]. Ἐλάβομεν καὶ τὰ μετὰ τοῦ κυρ Γερμανοῦ σταλέντα ἡμῖν βιβλία, καὶ ἐπειδὴ ἡμεῖς θέλομεν ἀρχαῖα χειρόγραφα καὶ ὅχι στάμπινα, τὰ μὲν χειρόγραφα τὰ ἐκρατήσαμεν, τὰ δὲ στάμπινα τὰ

Στὴν ἴδια βιβλιοθήκη ἀναφέρονται καὶ δύο σχετικὲς μαρτυρίες τοῦ Carlyle (1801)²² καὶ τοῦ Leake (1806)²³, ποὺ σημειώνουν ὅτι στὴ Μονὴ Ἰβήρων διαπίστωσαν ἐπιμελέστερη τὴ φύλαξη τῶν ἐντύπων, μέσα σὲ τζαμωτὰ ράφια, παρὰ τῶν χειρογράφων. Ξέρουμε ὅμως ὅτι ὁ πυρήνας τῆς βιβλιοθήκης τῆς μονῆς Ἰβήρων ἀποτελέστηκε ἀπὸ τὰ βιβλία τοῦ Νεόφυτου Μαυρομμάτης καὶ πὼς ὁ ἴδιος φρόντισε (1722)²⁴ γιὰ τὴ φύλαξή τους. Ἔτσι μετριάζεται κατὰ πολὺ ἡ δυνατότητα προβολῆς τῶν δύο μαρτυριῶν στὰ ἄλλα μοναστήρια τοῦ Ἀθῶ καὶ ἡ γενίκευσή τους.

Τὰ περιεχόμενα τῆς βιβλιοθήκης

1. Καταγραφή 1931 - 32 καὶ προσκλήσεις ὡς τὸ 1958.

Ὡς τὸ 1983 ὁ χρήστης τῆς βιβλιοθήκης τῶν ἐντύπων μποροῦσε νὰ συμβουλευτεῖ γιὰ τὴν προσπέλαση στὰ βιβλία, ποὺ βρίσκονταν στὴν Α' αἴθουσα (1870), τὴ δίτομη χειρόγραφη καταγραφή τοῦ μοναχοῦ - βιβλιοθηκαρίου Παντελεήμονος Λαυριώτου ποὺ ἔγινε τὸ 1931 - 32. Στὸν κατάλογο αὐτὸ τὰ βιβλία ἔχουν καταγραφεῖ ἀλφαριθμητικὰ σὲ 28 τμήματα —ἐνότητες εἰδολογικῆς, μὲ παραπομπές στὴ θέση τῶν βιβλίων ποὺ βρίσκονται τοποθετημένα σὲ 24 στῆλες ραφίων (Α - Ω) κατὰ τὸ μέγεθος ὅμως μόνο, καὶ χωρὶς προηγούμενη κατάταξη, μὲ ἀποτέλεσμα πολλαπλὰ ἀντίτυπα ἐνὸς ἐντύπου νὰ βρίσκονται σὲ διαφορετικὲς θέσεις.

Ἀντιγράφουμε ἐδῶ τὸν τίτλο καὶ τὰ τμήματα - ἐνότητες ποὺ περιέχονται στὸν κατάλογο τοῦ 1931 - 32 ἐνῶ στὸν πίνακα τῆς σ. 122 γίνεται ἀριθμητικὴ ἀπογραφή, κατὰ ἐνότητες καὶ 50ετίες, τῶν ἐκδόσεων ποὺ περιέχει ὁ κατάλογος.

ἐχειρίσαμεν τῇ αὐτῇ ὥρᾳ τῷ κύρ Γερμανῷ ὅπου ὅταν σὺν θεῷ ἐπιστρέφῃ νὰ τὰ φέρῃ πάλιν αὐτοῦ [...] Καὶ ἐπανερχεται μετὰ τρεῖς μῆνες (15 Ἀπριλίου 1724): [...] πέμπομεν τῇ Πανιερότητί της τοὺς δύο τούτους μικροὺς καταλόγους μερικῶν βιβλίων, ἐξ ὧν ὁ μὲν ἕνας καθὼς θέλει τὸν στοχασθῇ περιέχει μερικὰ βιβλία ἀπὸ τὸν προπεμφθέντα ἡμῖν μεγάλον κατάλογον αὐτῆς· ὁ δὲ ἕτερος ἄλλα τινὰ βιβλία ὅπου μᾶς χρειάζονται [...] καὶ τὰ μὲν βιβλία τοῦ ἐνὸς καταλόγου, τὰ ὅποια εὐρίσκονται εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ ἱεροῦ μοναστηρίου [...] νὰ μᾶς τὰ ἐξαποστείλῃ, διὰ δὲ τὰ ἐν τῷ μικρῷ καταλόγῳ, νὰ γίνῃ ἐπιμέλεια περὶ τῆς εὐρέσεώς των νὰ μᾶς σταλῶσι καὶ ἐκεῖνα [...].»

Οἱ ἐπιστολὲς ἀπὸ ὅπου τὰ ἀποσπάσματα καὶ οἱ δύο κατάλογοι ὑπάρχουν στὸ ἐπιστολάριο, ποὺ συγκρότησε ὁ Νεόφυτος Μαυρομμάτης καὶ σώζεται ὡς χειρόγραφο Μ 100 στὴ μονὴ Μεγίστης Λαύρας καὶ ἔχουν δημοσιευτεῖ: Σπυρίδωνος (Καμπανάνου) Λαυριώτου, «Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν πρὸς Νεόφυτον Μαυρομμάτην πρὸν Ἀρτην», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 8(1924) 66 - 70. Κατάλογο χειρογράφων τῆς ἰδίας ἐποχῆς, ποὺ στάλθηκε στὸν Χρῦσανθο Ἱεροσολύμων, βλ. Μανουὴλ Ι. Γεδεών, «Λόγιοι καὶ βιβλιοθῆκαι τῆς ἐν Ἀθῶ Μονῆς τῶν Ἰβήρων», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 4(1883 - 84) 502 - 503· πβ καὶ σ. 480.

22. Anghelou, J. D. Carlyle... ὁ.π. σ. 46.

23. William Martin Leake. *Travels in Northern Greece*, τ. 3, Λονδίνο 1835 σ. 125.

24. Γεδεών, Λόγιοι καὶ βιβλιοθῆκαι Ἰβήρων... ὁ.π. σ. 481.

Κατάλογος τῆς ἐντύπου Βιβλιοθήκης τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Μεγίστης Λαύρας συνταχθεὶς κατὰ τὸ ἔτος 1931 - 1932. Ταξινόμησις. Ἄπαντα τὰ ἐν τῷ παρόντι Καταλόγῳ ἐμπεριεχόμενα βιβλία διηρέθησαν καὶ ὑποδιηρέθησαν εἰς 28 τμήματα.

Κατάταξις τῶν βιβλίων καθ' ὅλην : Ἐν μὲν τῷ Καταλόγῳ τὰ βιβλία κατεχωρίσθησαν καθ' ὅλην, ἐν δὲ τῇ Βιβλιοθήκῃ ἐτοποθετήθησαν κατὰ μέγεθος.

Πίναξ τῶν 28 Τμημάτων ταξινομηθέντων κατὰ τὴν ἀκόλουθον τάξιν.

1ον Θρησκευτικὰ ἤτοι Παλαιὰ Διαθήκη καὶ Νέα καὶ Ἑρμηνεῖα αὐτῶν. α' Παλαιὰ Διαθήκη β' Ἑρμηνεῖα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης γ' Παλαιὰ Διαθήκη καὶ Νέα ὁμοῦ συνπαράχουσαι ἢ συνδεδεμέναι δ' Καινὴ Διαθήκη ε' Ἑρμηνεῖα τῆς Καινῆς Διαθήκης σ' Ψαλτήριον ζ' Ἑρμηνεῖα τοῦ Ψαλτηρίου.

2ον Θεολογικὰ καὶ Λογματικὰ

3ον Ἠθικοθρησκευτικὰ

4ον Ἐκκλησιαστικὰ

5ον Ἀκολουθίαι

6ον Μουσικὰ

7ον Κανονικὰ

8ον Κατὰ αἵρέσεων

9ον Ἰουδαϊκὰ

10ον Ἱερὰ Ἱστορικὰ

11ον Προσκυνητάρια

12ον Ὀμιλῖαι καὶ Λόγοι, Βίοι καὶ Μαρτύρια

13ον Πατερικὰ

14ον Φιλολογικὰ καὶ Φιλοσοφικὰ

15ον Ἱστορικὰ

16ον Χρονικὰ ἢ Βυζαντινοὶ Ἱστοριογράφοι καὶ Χρονογράφοι

17ον Ἐπιστολαὶ καὶ Ἐπιστολάρια

18ον Γραμματικὰ

19ον Λεξικὰ

20ον Μαθηματικὰ

21ον Ἀστρονομικὰ

22ον Γεωγραφικὰ

23ον Νομικὰ

24ον Ἱατρικὰ καὶ Φαρμακευτικὰ

25ον Περιοδικὰ καὶ Ἐφημερίδες

26ον [α'] Διὰφορα β' Ἡμερολόγια γ' Μνηστορήματα

27ον Συνδεδεμένα διάφορα

28ον [α'] Τὰ τῆς Βιβλιοθήκης Μαρσλῇ [β'] Βιβλία ἐκδοθέντα ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀθήναις Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῶν ὠφελίμων βιβλίων.

2. Προσκτήσεις μετά τὸ 1958.

Οἱ μετὰ τὸ 1958 προσκτήσεις φυλάσσονταν ὡς τὸ 1983 στὰ ὑπερπλήρη ξύλινα ράφια τῆς Β' αἴθουσας (1958), ποὺ εἶναι σχεδὸν διπλάσια ἀπὸ τὴν Α' αἴθουσα, καὶ διακρίνονταν σὲ τρεῖς κατηγορίες:

α' Ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Εὐλόγιου Κουρίλα (1880 - 1961).

Μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸ κελὶ τοῦ Κουρίλα μετὰ τὸ θάνατό του καὶ τοποθετήθηκε χωρὶς κατάταξη στὰ ράφια τῆς βιβλιοθήκης. Ὑπάρχει σταχωμένος χειρόγραφος κατάλογός της, ποὺ πρέπει νὰ συντάχτηκε ἀπὸ βοηθὸ τοῦ Κουρίλα γύρω στὰ 1930. Δὲν εἶναι γνωστὸ ποιά ἀπὸ τὰ βιβλία ἐκείνης τῆς καταγραφῆς δὲν ὑπάρχουν τῶρα στὴ βιβλιοθήκη. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κουρίλα ἀποτελεῖται ἀπὸ ἱστορικὰ καὶ θεολογικὰ βιβλία ποὺ ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα ὡς τὸ 1930 καὶ εἶχαν σχέση μὲ τὰ ἱστορικὰ καὶ θεολογικὰ ἐνδιαφέροντά του²⁵.

β' νεοσυγκεντρωμένα ἔντυπα καὶ χειρόγραφα.

Τὰ ἔντυπα καὶ τὰ χειρόγραφα ποὺ ὑπῆρχαν σὲ μετόχια, σκῆτες, σπίτια, καλύβες ἢ σὲ κελιά καὶ ἄλλους χώρους τοῦ μοναστηριοῦ ἢ ἔφτασαν στὸ μοναστήρι ἀπὸ δωρεές μοναχῶν ἢ σὲ ἐκτέλεση τῆς διαθήκης τους, τοποθετήθηκαν χωρὶς νὰ καταγραφοῦν στὰ ράφια τῆς Β' αἴθουσας.

Τὰ ἔντυπα εἶναι ἀπὸ ἀρχέτυπα μέχρι καὶ σύγχρονα καὶ ὁ κύριος ὄγκος τῶν παλαιῶν βιβλίων εἶναι λειτουργικά.

Τὰ χειρόγραφα εἶναι τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰ., λειτουργικοῦ κυρίως καὶ σχολικοῦ περιεχομένου, ἀντίγραφα ἀπὸ ἔντυπα τὰ περισσότερα καὶ ἀνέρχονται σὲ 400 περίπου, ὅλα ἀκατάγραφα.

γ' ἔντυπα ἀπὸ ἀγορές καὶ δωρεές.

Τὰ νεότερα βιβλία ποὺ εἰσάγονται στὴ βιβλιοθήκη καὶ προπάντων ἐκεῖνα ποὺ προσέρχονται ἀπὸ ἀγορές ἀνταποκρίνονται στὶς σημερινὲς ἀνάγκες τῆς μονῆς: θεολογικά, ἱστορικὰ καὶ βοηθητικά.

Ἡ περιδιάβαση στὴ βιβλιοθήκη ἢ ἡ ἀνάγνωση τοῦ χειρόγραφου καταλόγου τοῦ 1931 - 32 δείχνει ὅτι τὸ σῶμα τῆς βιβλιοθήκης ποὺ σώθηκε ἔχει ἰσορροπημένες ποσότητες σὲ ὅλες τὶς κατηγορίες τῶν βιβλίων στὶς ὁποῖες ἔχει διαιρεθεῖ. Ὁ πῖνακας ποὺ δημοσιεύεται στὴ σ. 122 ἀπογράφει τὰ περιεχόμενα τοῦ καταλόγου σὲ 21 κατηγορίες. (Οἱ ἀντιστοιχίες μὲ τὶς 28 κατηγορίες τοῦ καταλόγου σημειώνονται σὲ ἀγκύλες). Ἀπὸ τὸν πῖνακα αὐτὸν ποὺ ἀπογράφει τὰ βιβλία μὲ βάση τὸ χρόνο ἐκδόσεως κατὰ 50ετίες, φαίνεται ὅτι οἱ ἐπὶ μέρους ποσότητες τῶν βιβλίων στὴν αὐξομείωσή τους δὲν εἶναι μακριὰ ἀπὸ τὴ γνωστὴ γραμμὴ ἐξέλιξης τῆς νεοελληνικῆς παιδείας

25. Ἀρχμ. Θεόδουλος Παπαδάκης, *Πραγματεῖαι καὶ συγγράμματα τοῦ αἰοίδιμου Μητροπολίτου Κορυθαῖς Εὐλογίου Κουρίλα*, Ἀθήνα 1963, ὅπου βιογραφικὰ στοιχεῖα καὶ ἀναγραφή 251 δημοσιευμάτων.

στά χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας. Αὐτὰ βέβαια ἰσχύουν γιὰ ὅλες πάνω - κάτω τὶς κατηγορίες τῶν βιβλίων ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λειτουργικά. Τὰ βιβλία τῆς λατρείας (Μηναῖα, Παρακλητική, Τριώδιο, Πεντηκοστάριο, Ὡρολόγια, Τυπικόν, Εὐαγγέλια, Ἀπόστολος) στὸ μεγάλο τους ὄγκο, δὲν ὑπῆρχαν τὸ 1931 - 32 στὴ βιβλιοθήκη καὶ δὲν φαίνεται νὰ θεωρήθηκαν ποτὲ τμῆμα τῆς : ὅσο χρησιμοποιοῦνταν φυλάσσονταν στὸ καθολικὸ ἢ στὰ παρεκκλήσια· ἐκεῖ διαβάζονταν στὶς ἀκολουθίες καὶ συνόδευαν τοὺς προσευχόμενους στὰ στασίδια τοὺς μοναχοὺς· ἡ ἐπανάληψή ἔφερνε τὴν ἀποσθήσιση καὶ ἔτσι δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη γιὰ τὸ μοναχὸ νὰ ἀναζητήσει τὸ λειτουργικὸ βιβλίον στὶς ὥρες τῆς μόνωσης στὸ κελί του. Τὸ μοναστήρι πάλι, ὅταν προμηθευόταν καινούρια λειτουργικά βιβλία, παραχωροῦσε τὰ παλαιὰ σὲ παρεκκλήσια, σκῆτες, μετόχια, συνήθεια ποὺ συνεχίστηκε μέχρι τὴν ἐποχὴ μας, ὅπως ρητὰ σὲ τρεῖς περιπτώσεις ἀναφέρει ὁ κατάλογος τοῦ 1931 - 32 : ἐδόθη εἰς τὸ μυλοπόταμον.

Μόνο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ., καὶ ὅχι χωρὶς ἀντιδράσεις καὶ ἀντιστάσεις, ἔγινε προσπάθεια γιὰ νὰ συγκεντρωθοῦν τὰ λειτουργικά βιβλία στὰ πλαίσια μιᾶς προσπάθειας γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν βιβλιοθηκῶν στὰ μοναστήρια τοῦ Ἀθῶ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χαρακτηρισθοῦν «κειμήλια» τὰ βιβλία, καὶ ἔτσι νὰ ταξιθετηθοῦν στὶς βιβλιοθῆκες. Στὴ Λαύρα φαίνεται νὰ σημειώθηκε κάποια καθυστέρηση στὴ συγκέντρωση, κατάταξη καὶ καταγραφή τῶν βιβλίων μὲ ἀποτέλεσμα ἀνάμεσα στὰ βιβλία ποὺ φυλάσσονταν ἀκατάγραφα στὴ Β' αἴθουσα, δηλαδὴ ὅσα ἐντάχθηκαν στὴ βιβλιοθήκη μετὰ τὸ 1958, νὰ ὑπάρχουν πολλὲς παλαιὲς ἐκδόσεις λειτουργικῶν βιβλίων ποὺ συγκεντρώθηκαν ἀπὸ διάφορους χώρους τοῦ μοναστηριοῦ, ἀπὸ σκῆτες, ἀπὸ μετόχια. Μικρότερες ἢ μεγαλύτερες ποσότητες βιβλίων βρίσκονταν ὡς τὸ 1983 σὲ ἀντίστοιχους μὲ τοὺς παραπάνω χώρους εἴτε ἀποθηκευμένα, εἴτε στὴ χρῆση τῶν μοναχῶν, «κληρονομημένα» ἀπὸ τὸν γέροντά τους, τὸ μοναχὸ στὸν ὁποῖο ἦταν ὑποταχτικοί.

Ὁ χρόνος

Ἡ ἔκδοση τῶν πρώτων ἐντύπων βιβλίων βρῆκε πραγματικότητα τὴ λειτουργία βιβλιοθηκῶν στὰ μοναστήρια τῆς Ἀνατολῆς· οἱ παραγγελίες τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τὰ πατριαρχικά γράμματα, καὶ οἱ διατάξεις τῶν μοναστηριακῶν τυπικῶν καὶ διαθηκῶν ἐπέβαλαν τὴν ἵδρυση καὶ τὴ λειτουργία τῶν βιβλιοθηκῶν²⁶. Στὴ μεγίστη Λαύρα, ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, λειτούργησε βιβλιοθήκη ἀπὸ τοὺς χρόνους τῆς ἵδρυσής της μὲ πυρήνα τὰ ἰδιόγραφα καὶ τὰ προσωπικὰ χειρόγραφα τοῦ ἱδρυτῆ της Ἀθανασίου τοῦ

26. Μανουὴλ Ι. Γεδεών, «Ἡ περὶ βιβλιοθηκῶν ἐκκλησιαστικὴ μέριμνα», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 25(1905) 235 - 240, 246 - 249, 267 - 268. Κωνσταντῖνος Α. Μανᾶφης, *Μοναστηριακὰ τυπικὰ - διαθῆκαι*, Ἀθήνα 1970 σ. 154, 169.

Ἀθωνίτη καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. ἡ βιβλιοθήκη εἶχε γύρω στὰ 1000 χειρόγραφα.

Γιὰ τὰ ἔντυπα βιβλία δὲν βρέθηκε καταγραφή παλαιότερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ 1931 - 32, οὔτε στάθηκε δυνατὸ νὰ χρησιμοποιηθεῖ τὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς, ὅπου πρέπει νὰ βρίσκονται στοιχεῖα γιὰ τὸ χρόνο καὶ τοὺς τρόπους πρόσκτησης τῶν βιβλίων (δωρεές, ἀγορές, ἀφιερώσεις), γιὰ τοὺς βιβλιοφύλακες - βιβλιοθηκάρχους καὶ γιὰ τὸν τρόπο λειτουργίας καὶ χρήσης τῆς βιβλιοθήκης.

Ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν καταγραφή τοῦ 1931 - 32 σημειώνω μερικὲς παρατηρήσεις ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ βοηθήσουν στὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρόνου ποὺ συγκεντρώθηκε στὴ βιβλιοθήκη ὁ μεγάλος ὄγκος τῶν βιβλίων.

Ἡ καταγραφή τοῦ 1931 - 32, ὅπως σημειώθηκε πιὸ πάνω, ἔγινε ἀπὸ τὸν τότε βιβλιοθηκάριο Παντελεήμονα Λαυριώτη καὶ ἀπογράφει παλαιότερη κατάταξη ποὺ πρέπει νὰ ἔγινε στὸ τέλος τοῦ 19ου ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰώνα. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴ συμφωνία ἢ ὁποία ὑπάρχει στοὺς ἀριθμοὺς κατάταξης, («ἐπίσημα»), ποὺ σημειώνει ἡ καταγραφή τοῦ 1931 - 1932 καὶ σὲ ἐκείνους ποὺ δίνει ἡ *Bibliographie Hellénique* γιὰ τὸν 18ο αἰ. τῶν E. Legrand, H. Pernot καὶ L. Petit (Παρίσι 1910 - 1920). Ὑποθέτω ὅτι ἡ κατάταξη τῶν ἐντύπων εἶναι ἔργο τοῦ Χρυσοστόμου Λαυριώτη τοῦ ἐκ Μαδύτου († 1908), ὁ ὁποῖος σύνταξε καὶ τὸ μεγάλο ἀνέκδοτο κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς, στηριγμένο σὲ προγενέστερο κατάλογο τοῦ Ἀλεξάνδρου (Εὐμορφοπούλου) Λαυριώτη, καθὼς καὶ τὸν κατάλογο χειρογράφων καὶ ἐντύπων τῆς Ἱερᾶς Κοινότητος στὶς Καρυές (1888)· μετὰ τὰ παραπάνω, ὀνόματα καὶ χρονολογίες, φτάνουμε στὰ χρόνια ποὺ ἐγκυβαστάθηκε ἡ βιβλιοθήκη στὸ νέο ἀνεξάρτητο κτίριο καὶ εἶναι πιθανὸ τότε νὰ ἔγινε ἡ κατάταξη, ἀφοῦ τὰ «ἐπίσημα» τῶν βιβλίων παραπέμπουν σὲ 24 στήλες ραφιδῶν, ὅσα ἀκριβῶς τὰ ἐντοιχισμένα ράφια τῆς Α' αἵθουσας.

Μιὰ προσεκτικὴ περιδιάβαση στὰ βιβλία τῆς βιβλιοθήκης ἀφήνει τὴν ἐντύπωση ὅτι αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. καλὰ συγκροτημένη, δηλαδὴ ὅτι περιεῖχε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν βιβλίων ποὺ σώζονται σήμερα καὶ εἶχαν ἐκδοθεῖ μέχρι τότε. Οἱ ἀθροίσεις τοῦ πίνακα τῆς σ. 122 δείχνουν ὅτι τὰ βιβλία ποὺ ἐκδόθηκαν κατὰ τὴν περίοδο 1488 - 1800 ξεπερνοῦν τὸν ἀριθμὸ 1000. Σ' αὐτὸ τὸν ἀριθμὸ πρέπει νὰ «ὕπολογίσουμε» τὸν ἄγνωστο ἀριθμὸ βιβλίων ποὺ χάθηκαν μετὰ τὸ 1800 καὶ νὰ ἀφαιρέσουμε ὅσα μπῆκαν μεταγενέστερα στὴ βιβλιοθήκη καὶ εἶχαν ἐκδοθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1800. Στὸ παραπάνω συμπέρασμα μᾶς ὁδηγοῦν τὰ κτητορικὰ σημειώματα πάνω στὰ βιβλία, ἄλλα χρονολογημένα καὶ ἄλλα ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν κατὰ προσέγγιση ἀπὸ τὴ γραφή τους. Πολλὲς φορές ὅμως παρουσιάζονται σβησμένα καὶ ξυσμένα κτητορικὰ σημειώματα καὶ στὴ θέση τους γραμμένα νεότερα. Ἔτσι ἡ χρονολόγηση τοῦ πότε ἦλθε τὸ κάθε βιβλίο στὸ μοναστήρι γίνεται προβληματικὴ. Ἀκόμα γίνεται προβληματικὴ ἡ ἀπογρα-

πῇ τῶν βιβλίων ἐνὸς δωρητῇ καὶ ἐπομένως ἀδύνατος ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς ὅλων τῶν πυρήνων τῆς βιβλιοθήκης.

Τὰ βιβλία τὰ φράγκικα, ὅπου εἶναι ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ, ἔχουν γραμμένα ἀπὸ μέσα τὸ ὄνομα ἐκείνου ὁποῦ τὰ ἔφερεν, ἤγουν Μανουὴλ Μοσχιώτου· καὶ ὡς φαίνεται κάποιος προκομμένος ἦτον αὐτὸς καὶ εἶχε τὰ βιβλία, καὶ ἐσώθη κατὰ τὸ ἀχλ' ἔτος²⁷. Ἡ ἐνθύμηση αὐτή, σὲ ἔγγραφο τῆς Μεγίστης Λαύρας, ἀναφέρεται στὴ δωρεὰ τοῦ Μοσχιώτη ποὺ ἔγινε στὶς ἀρχὲς τοῦ 17ου αἰ. Τέσσερα ἀπὸ τὰ βιβλία του μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω στὴ βιβλιοθήκῃ μὲ τὴ σημείωση: ἐκ τῶν Μανουὴλ Μοσχιώτου²⁸. Ἀλλὰ ἔχουμε καὶ παλαιότερη

27. Σπυρίδων (Καμπανίου) Λαυριώτης, «Ἀναγραφὰ ἐγγράφων τῆς Μεγίστης Λαύρας τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου ἐν Ἀθῶ», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 7(1930)409. Εὐλόγιος Κουρίλας Λαυριώτης, *Κύριλλος προηγουμένος Λαυριώτης ὁ χρονογράφος*, Ἀθήνα 1935 σ. 64, ὅπου στοιχεῖα γιὰ τὸν Μοσχιώτη καὶ τὴν τύχη τῶν βιβλίων του. Νομίζω ὅτι ταυτίζονται ὁ Μανουὴλ Μοσχιώτης (ὁ Κρής) μὲ τὸν Μανούσο Μοσχιώτη, στὸν ὁποῖο ὁ Μάξιμος Μαργούνιος ἄφησε μὲ τὴ διαθήκη του (1602) τὰ ἰδιόγραφα χειρόγραφα του· βλ. Μ. Ι. Μανούσκακας, *Ἀνέκδοτα πατριαρχικά γράμματα (1547 - 1806)*, Βενετία 1968 σ. 47. Deno J. Geanakoplos, «The library of the Cretan humanist-bishop, Maximos Margounios, especially his collection of latin books bequeathed to Mount Athos», Πειπραγμένα Β' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου τ. Γ' Ἀθήνα 1968 σ. 75 - 91. Ὁ Μανουὴλ Μοσχιώτης ἦταν σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοτέλη: χφ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας 73, φ. 96 - 176: *Εἰς τὰ πρότερα ἀναλκτικά Ἀριστοτέλους ἐξηγήσεις κατ' ἐπιτομήν, Μανουὴλ τοῦ Μοσχιώτου, ἥτοι περὶ συλλογιαμοῦ* (Θ. Μοσχονάς, *Κατάλογοι τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τ. Α' Χειρόγραφα*, Ἀλεξάνδρεια 1945 σ. 80) καὶ χφ Μετοχίου Παναγίου Τάφου 551, φ. 1 - 43: *Τοῦ σοφωτάτου Ἐμμανουήλου τοῦ Μοσχιώτου εἰς τὸ περὶ ἐρμηνείας τοῦ Ἀριστοτέλους* (Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη τ. Ε'*, Πετροῦπολη 1915 σ. 109 - 110· ἄλλο χφ βλ. Χρυσσαλὶς 1861 σ. 92). Γνωρίζουμε ἐπιστολὲς του καὶ τὰ ἔργα του: *Θεωρία ὠφελιμωτάτη περὶ τὸ γινώσκειν ἑαυτὸν* (Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Κατάλογος τῶν ἐν τῇ ἱερᾷ μονῇ τοῦ Σουμελά ἐλληνικῶν χειρογράφων*, στὸ παράρτημα τοῦ βιβλίου Ἐπ. Κυριακίδης, *Ἱστορία Μονῆς Σουμελά Τραπεζοῦντος*, Ἀθήνα 1898 σ. λ', χφ 57· πβ Ν. Α. Βέης, «Ποντιακὰ Χειρόγραφα ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Κάστρου τῆς Ἀγκύρας», *Ἀρχεῖον Πόντου* 9(1939) σ. 229 - 230). *Εἰσαγωγή εἰς τὴν χριστιανικὴν παιδίαν* (Σπ. Π. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἐλληνικῶν κωδίκων*, τ. Α', Κανταβρυγία 1895 σ. 252 (χφ Μονῆς Δοχειαρίου ἀρ. 119.8(2792). *Λόγος ἀπολογητικὸς πρὸς τοὺς λέγοντας, μὴ ἔχειν ἀνάγκην τὸν χριστιανόν, καὶ τὰς βουλὰς τοῦ Σωτήρος πρὸς σωτηρίαν φυλάττειν, ἀλλὰ δύνασθαι σώζεσθαι, τούτων μὴ φυλαττομένων* (Archimandrite Vladimir, *Sistematiceskoe opisanie rucopisej Moskovskoj Sinodal'noj (Patriarsej) Biblioteki I Rucopisi greceskija*, Μόσχα 1894 σ. 310, χφ 238).

28. Παντελεήμων, *Κατάλογος ἀρχετύπων...* ὁ.π. σ. 167, 171, 180, ὅπου περιγράφονται, ἀντίστοιχα, τὰ βιβλία: Κλαυδίου Πτολεμαίου, *Μεγάλης Συνάξεως βιβλία ΙΓ'*, Θέωνος Ἀλεξανδρέως, *Εἰς τὰ αὐτὰ ὑπομνημάτων βιβλία ΙΑ'*, Βασιλεῖα 1538· Στράβωνος, *Περὶ τῆς Γεωγραφίας βιβλία ΙΖ'*, Βασιλεῖα 1549 καὶ G. Budaeo, *Commentarii linguae Graecae*, Βασιλεῖα 1556 - 1557: ἐπισήμανα ἀκόμη κτητορικὸ σημείωμα τοῦ Μανουήλου τοῦ Μοσχουτίου στὸ βιβλίο Στεφάνου τοῦ Βυζαντίου, *Περὶ Πόλεων*, Βενετία, Ἀλδος, 1402.

ἐνθύμηση ἀφιέρωσης βιβλίου στή Λαύρα, τοῦ 1553 πάνω στὸν Βαρῖνο ποῦ ἐκδόθηκε στή Ρώμη τὸ 1523²⁹. Μεταγενέστερη εἶναι ἡ ἐνθύμηση ἀνάγνωσης, γραμμένη πάνω στὸ βιβλίο τοῦ Ματθαίου Δεβερῆ, ποῦ τυπώθηκε στή Ρώμη τὸ 1550 : ἐν μηνὶ Σεπτεμβρίῳ ια' 1673—ἔγραψεν ὁ διαβαστὴς διὰ ἐνθύμησης, ὁ ἀμαρτωλὸς Συμεὼν Λαυριώτης³⁰.

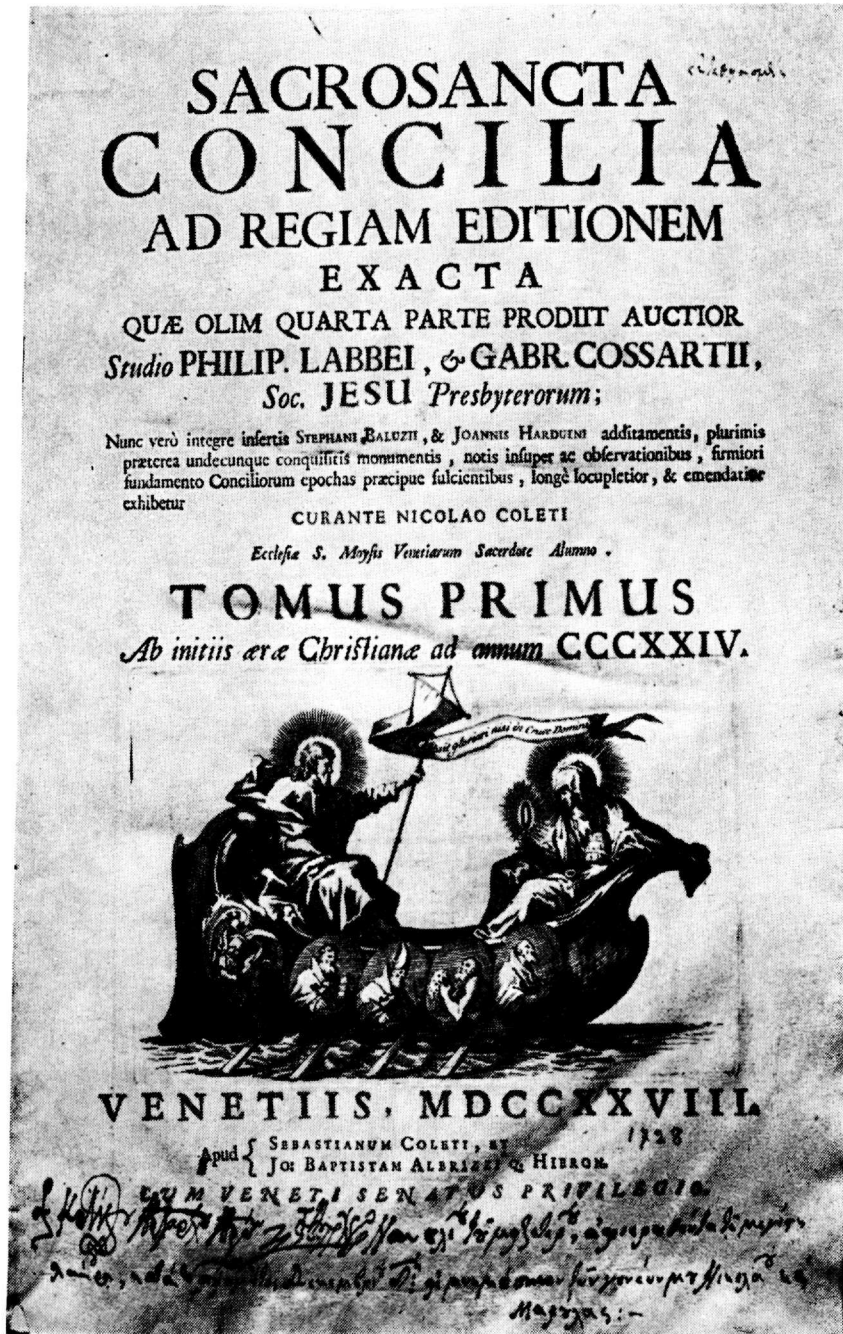
Στὰ τέλη τοῦ 17ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 18ου αἰ. ἀφιερώνεται τὸ βιβλίο τῶν Οἰκουμενίου καὶ Ἀρέθα, Ἐξηγήσεις ἐκ διαφορῶν τῶν ἁγίων Πατέρων ὑπομνημάτων, Βερόνα, Σάβιος, 1532, φερμένο ἀπὸ τὴν Καστοριά : ἐγράφη ὁ κυρήτῃ ναστὸς εἰς τὴν ἁγίαν πρόθεσιν τῆς λαύρας καὶ ἔδωκεν ἐτοῦτο βηβλήον : καὶ ὁ πατὴρ Παῦλος / ἐγράφη ὁ υἱὸς τοῦ παῦλος. ὁ κυρήτῃ ἀναστάσιος εἰς τὴν ἁγίαν πρόθεσιν τῆς λαύρας καὶ ἔδωκεν ἐτοῦτο βηβλήον καὶ ἑτερα παρ(άδες) ρξ' καὶ ἡ παρ(ησία) αὐτοῦ Καστοριανός· στὸ τέλος τοῦ βιβλίου ὑπάρχει ἄλλο τυπικότερο σημείωμα : τὸ παρὸν βιβλίον ἐκομίσθη ἀπὸ τὴν Καστορίαν καὶ ἐπροσηλώθη εἰς τὴν σεβασμίαν καὶ ἱερὰν λαύραν τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν ἀθανασίου τοῦ ἐν τῷ ἄθῳ καὶ ὁ βουληθεὶς ἀλλοτριῶσαι τοῦτο ἐκ ταύτης τῆς ἱερᾶς μονῆς, καὶ εἰς ἑτέραν μονὴν δοῦναι ἢ χαρίσασθαι τινὸς προσώπου εἴ τις ἄρα καὶ ἂν ἦ, ἔστω ἀφορισμένος παρὰ θεοῦ παντοκράτορος καὶ ἡ μερὶς αὐτοῦ μετὰ Ἰούδα καὶ κληρονομήσει τὰς ἀράς τῶν τῆς Θεοφόρων Πατέρων. καὶ ὡς ἱερόσυλος ἐν ἀληθείᾳ κριθείη, εὖροι δὲ καὶ ἀντιτασσόμενον τὸν ἅγιον ἀθανάσιον ἐν τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως³¹.

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ καὶ μιὰ γενικότερη παρατήρηση : πηγὲς πλουτισμοῦ τῆς Βιβλιοθήκης μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν καὶ οἱ βιβλιοθῆκες τῶν «ὑπερ-ορίων», δηλαδὴ τῶν ἐξορίστων, ἐκτοπισμένων πατριαρχῶν ἢ μητροπολιτῶν, ποῦ ἔφτασαν στὸ μοναστήρι τῆς Λαύρας μετὰ ἀπὸ ἀπόφαση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἢ τῆς κοσμικῆς ἀρχῆς. Ἀπὸ τοὺς 23 πατριάρχες καὶ 137 μητροπολίτες ἢ ἐπισκόπους, ποῦ ἦλθαν στή Λαύρα καὶ πέθαναν στὸ μοναστήρι, σημειώνονται ἐδῶ τὰ σημαντικότερα ὀνόματα : κατὰ τὸ 17ο αἰ. στή Λαύρα καταφεύγουν «ὑπερὶ οὐρανὸν» οἱ οἰκουμενικοὶ πατριάρχες Ἀνθίμος Β' ὁ ἀπὸ Ἀδριανουπόλεως († 1628) καὶ ὁ Διονύσιος Γ' ὁ Βαρδαλῆς († 1704), ἐνῶ κατὰ τὸ 18ο αἰ. οἱ οἰκουμενικοὶ πατριάρχες Ἱερεμίας Γ' († 1735) καὶ Κύριλλος Ε' († 1775), ὁ μητροπολίτης Ἀρτης καὶ Ναυπάκτου Νεόφυτος Μαυρομαμάτης

29. στὸ ἴδιο, σ. 164: Μέγα καὶ πάνν ὠφέλιμον Λεξικόν, ὕπερ Βαρῖνος Φαβωρῖνος Κάμης, ὁ Νουκαιρίας ἐπίσκοπος, ἐκ πολλῶν καὶ διαφορῶν βιβλίων κατὰ στοιχεῖον συνελέξατο, Ρώμη, Ζαχαρίας Καλλιέργης, 1523.

30. στὸ ἴδιο σ. 181: Ματθαίου Δεβερῆ, Κατάλογος δειγματικὸς τῶν ἐν τοῖς Εὐσταθίου εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα καὶ Ὀδύσσειαν ὑπομνήμασιν ἐμφερομένων χρησίμων, Ρώμη 1550.

31. στὸ ἴδιο, σ. 184: πβ. καὶ σημ. 5. Γιὰ τὴν οἰκογένεια Κυρίτζη καὶ τὶς δωρεὰς τῆς στή Λαύρα βλ. Σπυρίδων Λαυριώτης, Ἀναγραφὰ ἐγγράφων, ὅ.π. σ. 426 - 427. Κουρίλλας, Κύριλλος, ὅ.π., σ. 15 - 19, 57. Γ. Π. Κουρνούτος, «Σχολεῖα τῆς Τουρκοκρατουμένης Καστοριάς», Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλου, Ἀθήνα 1953 σ. 448 - 450.

† Κροίλλου πατριάρχου πρώην Κωνσταντινουπόλεως Ναυπλίου τοῦ μειζότερου, ἀφιερωθέντα τῇ μεγίστῃ λαύρᾳ, κατὰ τὸ ἀπογ' ἔτος Δεκεμβρίου δ': εἰς μνημόσυνον τῶν γονέων μου Νικολάου καὶ Μαρούλας.

(† 1746) και ὁ μητροπολίτης Τορνόβου Ἰωσήφ († 1755)³². Πράγματι στὴ βιβλιοθήκη σώζονται βιβλία τῶν ἀρχιερέων αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ποὺ τὰ ὀνόματά τους δὲν σημειώθηκαν.

Ἀλλὰ ἡ καλύτερη μαρτυρία, ὅτι ἡ βιβλιοθήκη ἦταν συγκροτημένη στὸ δεύτερο μισό τοῦ 18ου αἰ., εἶναι τὰ σημειώματα τοῦ προηγούμενου Κυρίλλου Λαυριώτη τοῦ Πελοποννησίου³³, ποὺ διάβασε ἑκατοντάδες ἀπὸ τὰ βιβλία καὶ χειρόγραφα τῆς μονῆς καὶ σημειώσεις του ὑπάρχουν στὰ παράφυλλα τῶν βιβλίων ἢ στὰ περιθώρια τῶν σελίδων. Ὁ Κύριλλος ἔζησε στὸ μοναστήρι, μὲ διακοπὲς λόγω ἀποδημιῶν, ἀπὸ τὸ 1759 ὡς τὸ 1810 περίπου.

Ἀνιχνεύοντας προγενέστερες ἀπὸ τὸ 1750 μαρτυρίες γιὰ προσπάθειες ὁργάνωσης βιβλιοθηκῶν ἐντύπων στὸ Ἅγιο Ὄρος θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε τίς μέριμνες τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Διονυσίου Δ' (1678) ποὺ χάρισε τὴ βιβλιοθήκη του στὴ μονὴ τῶν Ἰβήρων συνοδεύοντας τὴ δωρεὰ μὲ πατριαρχικὸ γράμμα : [...] Ἀνάγνωτε γάρ, φησὶν ὁ Κύριος, τὰς γραφάς, ἵνα ἐν αὐταῖς ζωὴν εὕρητε· τούτων μὲν οὖν καὶ ἡμεῖς τὸ καθ' ὑπεροχὴν καὶ χρήσιμον καὶ ἀναγκαῖον ἐννοήσαντες, οὐ μικρὰν ἐθέμεθα σπουδὴν, ἐξ αὐτῆς ἐκείνης σχεδὸν τῆς πρώτης ἡλικίας, συλλογὴν βιβλίων ἑαυτοῖς παντοδαπῶν πανταχόθεν περιποιήσασθαι, ἐξ ὧν βιβλιοθήκην ἱκανὴν μέχοι τοῦ περιόντος ἐξεθέμεθα, οἷς ἡμᾶς αὐτοὺς τε τὸν ἐνόντα τρόπον, καὶ ἄλλους οὐδὲν ἥττον ὠφελῆσαι, διὰ τῆς αὐτῶν ἀναγνώσεως ἱμερόμενοι. [...] ἀπόθετον ἐσπεύσαμεν ποιῆσαι τὴν βιβλιοθήκην ταύτην ἡμῶν ἐν τῷ κατὰ τὸ ἀγιώννυμον Ὄρος ἱερῷ καὶ σεβασμίῳ μοναστηρίῳ τῶν Ἰβήρων [...] ὅπως, διασωζομένης αὐτῆς ἐν τοῖς τοῦ μοναστηρίου ταμείοις, διὰ τῆς τῶν πατέρων ἐπιμελείας, τὰ μὲν βιβλία κτήματα ὑπάρχωσι τοῦ μοναστηρίου ἀναφαίρετα [...] ἡ δὲ χρῆσις καὶ ἀνάγνωσις αὐτῶν ἐλευθέρως πρόκειται πᾶσι τοῖς ἀντεχομένοις σπουδῆς καὶ μελέτης γραφῶν [...]. Κάτω ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ Διονυσίου Δ' σημείωσε ὁ Νεόφυτος Μαυρομμάτης τὸ 1722 : [...] συνέλεξα πάντα τὰ τῆς Μονῆς βιβλία καὶ τὰ τοῦ ἀοιδίμου πατριάρχου καὶ Διονυσίου, τοῦ ἐμοῦ γέροντος, προσθεῖς καὶ τὰ ἡμέτερα καὶ ἐκ τῶν ἰδίων δαπανήσας συνέστησα τὴν παροῦσαν βιβλιοθήκην κτίσας καὶ τὴν ἐκκλησίαν [τοῦ ἁγίου Νεοφύτου] καὶ τὰ περὶ κελλία αὐτῆς [...] ³⁴.

Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, σχολάρχης στὴν Ἀθω-

32. Βλ. πρόχειρα Καλλίστρατος, Ἱστορικὸν Προσκυνητάριον... ὅ.π., σ. 82. Βλ. καὶ σημ. 44.

33. Κουρίλας, Κύριλλος... ὅ.π. σ. 22 - 27.

34. Γεδεών, Λόγιοι καὶ Βιβλιοθῆκαι Ἰβήρων... ὅ.π. σ. 481. Γιὰ τὸν κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης τῶν Ἰβήρων ποὺ συνέταξε ὁ Μαυρομμάτης βλ. τὴ σημ. 21. Ἡ μονὴ τῶν Ἰβήρων εἶχε παράδοση δωρεῶν σημαντικῶν βιβλιοθηκῶν: Θεοφάνης Ἐλεαβοῦλκος, Μάξιμος Μαργουίνος· βλ. Πατρινέλης ὅ.π. σ. 5 - 6. Γιὰ τὴ μονὴ Κουτλουμουσίου καὶ τὸν κατάλογο τῆς (1767) βλ. σημ. 14.

νιαῖα (1753 - 1759), θὰ δανείζεται βιβλία ἀπὸ τῆ βιβλιοθήκης τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων, ζητώντας ἀπὸ τὸ βιβλιοφύλακα νὰ παραβεῖ τίς ἐντολές τοῦ Διονυσίου καὶ τοῦ Νεοφύτου ποὺ ἀπαγόρευαν τὸ δανεισμό. Ὁ ὑψηλὸς σκοπὸς τῆς διδασκαλίας στοὺς μαθητὲς τῆς Ἀθωνιάδας, ποὺ δὲν ἔχουν βιβλία, εἶναι ἀνώτερος ἀπὸ τὴ φύλαξη τῶν βιβλίων. Γράφει ὁ Εὐγένιος σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸ βιβλιοφύλακα τῆς μονῆς τῶν Ἰβήρων Μελέτιο : *Πολλάκις εὖ ποιῶν ἡμᾶς διετελέσας, τὴν χρῆσιν ἐπιτρέψας τῶν βιβλίων ἐτοίμως, ὧν ἡτησάμεθα. Καὶ νῦν δὲ εὖ ποιήσεις πάλιν εὖ οἶδα, βιβλιάριον ἡμῖν τὴν τοῦ Ξενοφώντος Κυροπαιδείαν περιέχον, ἐφ' οἷς ἔχομεν ἄλλοις, προσεπιπέμψας· ἔστι γὰρ ἡμῖν καὶ ἀλλαχόθεν ἐρανισθεῖσι τοιαῦτα βιβλία, ἀλλ' ἡ τάξις, ἡ ταῖς Ξενοφώντος ἐμπανηγυρίζουσα χάρις ὑπερβάλλει τὸν ἀριθμὸν εἰς εἰκάδα πληθυνομένη, καὶ ἀμοιροῦσι βιβλίων οἱ πλείονες. Προσθεὶς τοίνυν ταῖς πολλαῖς σου πρὸς ἡμᾶς εὐποίαις καὶ ταύτην ἀνοιχθεῖν σου καὶ αἰθὺς ὁ κῆπος τοῖς πεινώσι τοὺς τῆς σοφίας καρπούς· ἀναστομωθείη σου ἡ πηγὴ, καὶ ὑπερεκχυνθείη σου ἀφθόως τὰ νάματα, τοῖς διψῶσι τὰ ρεῖθρα τῶν λόγων· οἶσθα γάρ, ὡς τοῦ μὲν κεκλεισμένου, τῆς δὲ ἐσφραγισμένης, ὄνησις οὐδεμία. Εἰ δὲ καὶ τὰ μὴ τοιαῦτα εἰς ὠφέλιμα μεταποιεῖν παντοίαις ταῖς ἐπιτοίαις ὀφείλομεν, πόσω δὴ μᾶλλον τὰ φύσει τοιαῦτα οὐκ ἄφορα τοῖς ἄλλοις ποεῖν, ἐνεχόμεθα· ἀλλ' αὐτὸς μὲν τῆς εἰς τοῦτο προτροπῆς, οὐκ ἂν εἴης ἐπιδεὴς [...]. Καὶ σὲ ἄλλο γράμμα του, στὸν ἴδιο Μελέτιο, ζητᾷ καὶ πάλι βιβλία ὁ Εὐγένιος : *πέμψαι ἡμῖν ἀντιβολοῦμεν, σεβασμιώτατε, ἐφ' οἷς ἔχομεν λαβόντες καὶ δύο ἔτι βιβλία, τὸ μὲν τὰς Θουκυδίδου συγγραφὰς περιέχον, τὸ δὲ τὴν Θεοδώρου τοῦ Γαζῆ γραμματικὴν, ἣν λατινικοῖς σχολίοις καὶ σημειώμασι πεπνυκασμένην ὁ λογιώτατος κτὺρ Παναγιώτης [Παλαμᾶς] ἐν τῇ παρ' ἡμῖν βιβλιοθήκῃ ἀρτίως κατιδὼν ἐθεάσατο [...]. Καὶ σὲ ἄλλη τοῦ ἐπιστολῆς : [...]* *Βιβλίων χρῆζομεν τῶν τὴν θρυλλουμένην Μεταφυσικὴν πραγματευομένων περὶ ἧς Ἀριστοτέλης ὁ πάννυ συνέγραψε, καὶ ὅσοι μετ' ἐκεῖνον, εἴτε τοῖς ἐκείνου στοιχοῦντες δόγμασιν, εἴτ' οὖν καὶ ἀπὸ τῶν τοῦ Πλάτωνος ὁρμημένοι δογμάτων τῆς θεωρίας ταυτησὶ ἤψαντο [...]*³⁵.*

Ἡ φυγὴ τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρη καὶ ἡ παρακμὴ τῆς σχολῆς δημιούργησαν τοὺς ὅρους γιὰ τὸ σκόρπισμα αὐτῶν τῶν βιβλίων· ἔχομε ἐνδείξεις ὅτι ἀπὸ τὰ βιβλία ἐκεῖνα τουλάχιστο μερικὰ πουλήθηκαν στὴν ἀγορὰ τῶν Καρυῶν καὶ ἔτσι μερικὰ ἔφτασαν στὴ Λαύρα³⁶.

35. Γεδεών, Λόγιοι καὶ Βιβλιοθηκαὶ Ἰβήρων... ὁ.π. σ. 510 - 512, 523 - 524. Γιὰ τὴν Ἀθωνιάδα: Ἀλκίης Ἀγγέλου, «Τὸ Χρονικὸ τῆς Ἀθωνιάδας. Δοκίμιο ἱστορίας τῆς Σχολῆς μὲ βάση ἀνέκδοτα κείμενα», Νέα Ἑστία, Χριστούγεννα 1963 σ. 84 - 105.

36. Σημειώνει ὁ Κύριλλος Πελοποννήσιος, ποὺ ἦταν καὶ μαθητὴς τοῦ Βούλγαρη στὴν Ἀθωνιάδα, στὸ βιβλίο Σοφοκλέους Τραγωδίαί, Φλωρεντία 1547: *Ταῦτα τὰ ἔξ βιβλία φυλακωμένοι ὧν ἐν ταῖς καραῖς ἡγόρασα γροσίῳν ἐκατάδεκα: ἀγορή ἐν Σεπτεμβρίῳ, εὐτελὴς Κύριλλος. Παρόμοια ἀναγραφὴ τοῦ Κυρίλλου ὑπάρχει στὸ βιβλίο Αἰσχύλου Τραγωδίαί,*

Δὲν ἔχουμε μαρτυρίες γιὰ τὴν ἀπῆχηση ποὺ εἶχε τὸ ἔργο τοῦ Βούλγαρη καὶ τῆς Ἀθωνιάδας στὴ Λαύρα, ἓνα ἔργο ποὺ προετοιμαζε τὸ Ὅρος γιὰ μιὰ ἀκμὴ πνευματικὴ. Πρέπει πάντως ἐδῶ νὰ σημειώσουμε τὴν ἔδρουση τυπογραφείου στὴ Λαύρα, κάτι ποὺ ἦταν μέσα στὰ προγράμματα τοῦ Εὐγένιου καὶ τῆς Ἀθωνιάδας. Γύρω στὰ 1759 ὁ Κοσμᾶς Λαυριώτης ὁ Ἐπιδάυριος ἀπεστάλη εἰς *Ρωσίαν* [...] πρὸς συλλογὴν ἐλέους· ἐκεῖθεν μεταβὰς εἰς *Βενετίαν*, ἐπρομηθεύθη τὸ ἀπαιτούμενον ὑλικὸν τυπογραφείου, καὶ συνεταιρισθεὶς μετὰ τοῦ ἐκ Θάσου Δούκα Σωτήρη, ἔπηξε τοῦτο ἐν τῇ *ἱερᾷ Μονῇ* τῆς *Μεγίστης Λαύρας*, καὶ ἐκ τῶν πιεστηρίων τοῦ ὁποίου ἐξεδόθη τὸ ἐκ 35 φύλλων εἰς μικρὸν ὄγδοον βιβλίον ὅπερ ἐπιγράφεται: Ἐκλογὴ τοῦ *Ψαλτηρίου* παντὸς εἰς τε δοξολογίαν καὶ εὐχήν, συλλεγεῖσα μὲν παρὰ τοῦ ἔλλογιμωτάτου *Διδασκάλου Κυρίου Νεοφύτου* [Καυσοκαλυβίτου] τοῦ ἐξ Ἑβραίων. Ἀφιερωθεῖσα δέ, τῷ Ὁσίῳ Πατρὶ ἡμῶν Ἀθανασίῳ τῷ ἐν τῷ Ἀθῶ. Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδοθεῖσα, *Συνδρομῇ* καὶ *δαπάνῃ* τοῦ *Πανοσιωτάτου Ἀρχιμανδρίτου* τῆς *Μεγίστης Λαύρας Κυρίου Κοσμᾶ ἐπιδανυρίου*. Ἐν τῷ Ὅρει τοῦ Ἀθῶ. 1759 Παρά, Δούκα Σωτήρη, τῷ Θασίῳ³⁷.

«Ἀπεστάλη εἰς *Ρωσίαν*», «μεταβὰς εἰς *Βενετίαν*»: καλὰ εἶναι νὰ σκεφτόμαστε ὅτι οἱ ἀνάγκες τοῦ μοναστηριοῦ, τὰ χρέη του, ἀναγκάζουν τοὺς ἐπιτρόπους νὰ στέλνουν μοναχοὺς «πρὸς συλλογὴν ἐλέους» στὶς παραδουάβιες ἡγεμονίες, στὴ *Ρωσία*. Οἱ καταθέσεις ἀπὸ κληροδότημα τοῦ μοναστηριοῦ στὴν *Zecca* τῆς *Βενετίας* καὶ κάποιες περιπλοκὲς στὴν εἰσπραξὴ τόκων, ἀναγκάζουν τὸ μοναστήρι νὰ στείλει ἐκεῖ μοναχοὺς. Δύο *Προσκυνητάρια* τυπώνονται αὐτὰ τὰ χρόνια (1772, 1780) στὴ *Βενετία*, ἐπιμελημένα ἀπὸ *Λαυριῶτες*, τὰ ὁποῖα περιγράφουν τὴ *Μεγίστη Λαύρα*³⁸. Στὰ ἴδια χρόνια, ἀλλὰ

Παρίσι 1557: σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τότε ἠγόρασα ἐν ταῖς *Καραῖς*, 1778, εὐτελὲς *Κύριλλος*. Στὴ σ. 4 τοῦ ἴδιου βιβλίου: ὁ ταπεινὸς καὶ ἀχρεῖος *μητροπολίτης* *σηλυβρίας* *ἀθανάσιος* ἀφιερῶ τὸ παρὸν βιβλίον σὺν ἄλλοις οὐκ ὀλίγοις ἐν τῇ σεβασμῇ καὶ βασιλικῇ *μονῇ* τῶν Ἱβήρων. Ἀκόμη στὸ βιβλίον τοῦ *Κωνσταντίνου Γορδάτου*, Ἐγχειρίδιον τῆς τῶν σφαιρῶν χρήσεως - *Πρόκλου* περὶ σφαίρας, *Βενετία*, *Γλυκῆς*, 1730, σημειώνει: Ἡγόρασα ἐν ταῖς *Καραῖς* παραδῶν 50 ἐν ἔτει *αφῆε'* *Κύριλλος* *ἱερομόναχος* *Λαυριώτης*.

37. Γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀκμὴ τοῦ Ἀθῶ γενικότερα καὶ τῆς *Μεγίστης Λαύρας* βλ. *Μακρυγιάννη* Γεδεών, «Ἀνέκδοτα σημειώματα περὶ τῶν πατριαρχῶν Ἀνθίμου Β', Διονυσίου Γ', Ἱερεμίου Γ'», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 2(1881 - 1882) 601 - 602. Γιὰ τὸ τυπογραφεῖο: Ἀλέξανδρος (Εὐμορφόπουλος) *Λαυριώτης*, «Λόγιοι Ἀγιορεῖται Κοσμᾶς *Λαυριώτης*», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 13(1893 - 94) 180 - 182. Ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος - *Κεραμεύς*, *Vizantijskij Vremennik* 1(1893) 228, ὑποστήριξε ὅτι τὸ τυπογραφεῖο ἴσως τύπωσε καὶ γραμματικὴ, ποὺ φύλλα τῆς εἶδε στὰ Ἱεροσόλυμα.

38. Τὸ 1779 στέλνουν τὸν *Κύριλλο Πελοποννήσιο*, ποὺ τακτοποίησε τίς ὑποθέσεις τοῦ μοναστηριοῦ, καὶ τύπωσε δύο βιβλία (*Προσκυνητάριον Λαύρας* καὶ *Ἱαματικὴ Χάρις*) στὸ τυπογραφεῖο *Γλυκῆ* τὸ 1780. Ὅταν γύρισε: *Μᾶς ἔφερεν ἀπ' ἐκεῖ καὶ τινὰ βιβλία ἤτοι ἐν Εὐαγγέλιον, πέντε φυλλάδες τῆς λειτουργίας δεμέναις, μίαν οὐκώηχον καὶ πρὸς τοῦτοις προσκυνητάρια 500* (*Κουρίλας, Κύριλλος*... ὕ.π. σ. 16).

και ἀργότερα, ἄλλα βιβλία τυπώνονται ἀπὸ Λαυριῶτες στὴ Βενετία, τὴ Λιψία ἢ τὴ Βιέννη, ἱερομόναχοι στέλνονται γιὰ νὰ καλύψουν κενὰ στὶς ἐνορίες τῶν παροικιῶν τῆς Εὐρώπης ἀλλὰ καὶ σὲ ἐνορίες ἢ μετόχια λαυριωτικὰ τῆς «καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς». "Οἱ αὐτοὶ οἱ ταξιδιωτὲς μοναχοὶ φέρνουν ἐπιστρέφοντας στὸ μοναστήρι τῆς μετανόιας τοὺς τὶς πολύχρωμες ἐντυπώσεις τοὺς ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμος, συναποκομίζουν καὶ βιβλία ποὺ θὰ ἱκανοποιήσουν τὶς ὀξυμένες περιέργειές τοὺς ποὺ προῆλθαν ἀπὸ τὴ γνώση τῶν ἐγκοσμίων.

"Εἴτσι μποροῦμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ μεγάλη ποικιλία σὲ βιβλία «καθ' ἡμᾶς» καὶ «θύραθεν», ἐλληνικὰ καὶ ξένα ποὺ ὑπάρχουν στὴ Βιβλιοθήκη, εἶναι συνισταμένη τῶν πολλῶν συλλογῶν καὶ τῶν διαφόρων συλλεκτικῶν προτιμήσεων. Οἱ τόποι ποὺ ἀποκτήθηκαν τὰ βιβλία εἶναι πολλοὶ καθὼς καὶ οἱ προηγούμενοι κτήτορες τῶν βιβλίων. "Εἰληνες καὶ ξένοι, γνωστοὶ ἢ ἄσημοι: Θεόφιλος Κορυδαλλεύς, Ἰωάννης Χαρτοφύλαξ (1612), Θεοφύλακτος Τζανφουρνάρης, Πέτρος Πελεκάνος (Βενετία 1662), Κωνσταντῖνος Μαυροκορδάτος, Σεβαστὸς Κυμνήτης, Παναγιώτης Σινωπεὺς καὶ Γεώργιος Πατούσας (Βενετία 1715), Μάρκος Κρεμέζης, Γεώργιος Βῶλος ριθυμναῖος, Βελισσάριος Δονάτος, Γρηγόριος πρῶην Ράσκας, ἐκ Σιατίστης, Θεόδωρος Ἰωάννου Χατζηνικολάου, Φιλίππουπολίτης (1773), Georgius Pappazada (1791), Εὐστάθιος Ἀλφατζῆς ἐξ Ἰωαννίνων, Βαθθολομαῖος Κουτλουμουσιανός. Ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες συλλογὲς πρέπει νὰ ἦταν τοῦ πατριάρχου Διονυσίου Γ' τοῦ Βαρδαλῆ, τῆς ὁποίας μπόρεσα νὰ ἐντοπίσω δέκα βιβλία καὶ ἀκόμα τοῦ Νεοφύτου ποὺ σημειώνει κατάλογο 20 βιβλίων του σὲ παράφυλλο τοῦ βιβλίου *Ἡ Λογικὴ* τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρως, Λιψία 1766³⁹,

39. Τὰ βιβλία τοῦ Διονυσίου Γ' τοῦ Βαρδαλῆ, τοῦ ὁποίου οἱ ἀνορθόγραφες ἀναγραφές πάνω σ' αὐτά, δὲν τὸν δείχνουν ἰδιαιτέρα γραμματισμένο (πβ Παντελεήμων Κατάλογος ἀρχετύπων... ὅ.π. σ. 475-176) εἶναι:

1. Ἐπιστολαί, Βενετία, "Ἄλδος, 1499.	7. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, "Ἀπαντα, Βασιλεῖα 1550.
2. Γρηγορίου Θεολόγου, "Ἐπη, Βενετία 1504.	8. Μαρτίνου Κρουσίου, <i>Turcograecia</i> , Βασιλεῖα 1584.
3. Βασιλείου τοῦ Μεγάλου, <i>Συγγράμματα τινα</i> , Βενετία 1535.	9. <i>Iuris Graeco - Romani</i> , Φραγκ-φούρτη 1596.
4. Ἐπιφανίου ἐπ. Κωνσταντίας, <i>Κατὰ αἵρέσεων</i> , Βενετία 1544.	10. Φωτίου, <i>Βιβλιοθήκη</i> , Αὐγούστα 1601.
5. Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου, <i>Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας</i> , Παρίσι 1544.	
6. Εὐσεβίου τοῦ Παμφίλου, <i>Εὐαγγελικῆς προπαρασκευῆς</i> , Παρίσι 1544.	

ἌΟ κατάλογος τοῦ Νεοφύτου:

1— ἰδιόχειρον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Τορνόβου λόγος	1— βασιλείου σελευκείας λόγοι
1— λογικὴ Κορυδαλλεύς	1— λογικὴ τοῦ Εὐγενίου
1— γρηγορίου καὶ συνεσίου	1— ξενοφῶν
	1— αἰσωπος

καὶ τοῦ Θεοδωρήτου ἐξ Ἰωαννίνων, ποὺ μετέφερε τὸ 1816 τὰ βιβλία του στὴ Λαύρα ἀπὸ τὴ μονὴ Ἑσφιγμένου⁴⁰, καθὼς καὶ τοῦ Σεραφεῖμ Σερραίου, Λαυριώτη ἱερομόναχου στὴ Βιέννη, τὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰώ-
να, ποὺ ἔφερε στὸ μοναστήρι σημαντικὲς «θύραθεν» ἐκδόσεις τῶν χρόνων
του κυρίως καὶ τὴν Ἐφημερίδα τῶν Μαρκιδῶν Πούλιων. Τὸ ὄνομα τοῦ Σε-
ραφεῖμ Σερραίου, εἶναι καλὴ ἀφορμὴ γιὰ νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ
βιβλία ποὺ κατέληξαν στὴ βιβλιοθήκη τῆς Λαύρας ἀποκτήθηκαν ἀπὸ τοὺς

1— κανόνες καὶ ἄλλα μαθήματα	1— χρονικόν	
1— θεματογραφία, καὶ ἄλλα	1— συνταγματίον	
1— χρηστοθήκεια καὶ ἄλλα	1— εὐαγγέλιον	χειρίσια 7
2— Κορυθαλέως ἐπιστολάρια ἰδιοχειρόν μου	1— εὐχολόγιον	2
καὶ τύπος		
2— τόμοι τῆς κυκλοπαιδείας α' καὶ β'	20	9

2— γραμματικὴ λασκάρεως καὶ βησσαρίωνος τάδε κτήματα ἐμοῦ νεοφύτου

Δὲν ξέρω ἂν ὁ Νεόφυτος ταυτίζεται μὲ ἐκεῖνον ποὺ σημειώνει στὰ βιβλία : Νικηφό-
ρου Βλεμμίδου, Ἐπιτομὴ λογικῆς, Λιψία 1784 καὶ Ἰωάννου Τζαννέτου, Κατὰ Ὁκέλλον,
Βιέννη 1787: Ἐκ τῶν νεοφύτου ἱερομονάχου λαυριώτου καὶ προηγουμένου λαύρας.

40. Ἡ συνηθισμένη ἀφιέρωση στοὺς τίτλους τῶν βιβλίων του εἶναι: ἐκ τῶν Θεο-
δωρήτου ἀφιερωθέντων τῇ μονῇ Ἑσφιγμένου. διὰ τοῦ ἰδίου μετετέθη καὶ ἀφιερώθη τῇ
μεγίστῃ λαύρᾳ. (Πβ. Παντελεήμων, Κατάλογος ἀρχετύπων... ὁ.π. σ. 177, ἀρ. 111).
Ἄλλῃ ἀφιέρωση στὸ βιβλίον Νεοφύτου Δούκα, Θουκυδίδης τ. 6, Βιέννη 1805: Ἐκ τῶν
τῆς μονῆς Ἑσφιγμένου διὰ Θεοδωρήτου παρὰ τοῦ ἀγίου Μολδαβίας κυρίου Βενιαμὴν ἀφιε-
ρωθέντων εἰς μνημόσυνον αὐτοῦ τὸ 1808. διὰ τοῦ ἰδίου Θεοδωρήτου μετετέθησαν καὶ ἀφιε-
ρώθησαν τῇ μεγίστῃ λαύρᾳ. Τὰ βιβλία αὐτὰ ἀπέκτησε ὁ Θεοδωρῆτος ὅταν ὡς ἡγούμενος
τῆς μονῆς Ἑσφιγμένου τὸ [ἰ.π.] 1806 ἐπεσκέφθη τὸν φίλον του μητροπολίτην Βενιαμὴν
ἐν Μολδαβίᾳ καὶ ἐπέτυχε κατόπιν μόχθων πολλῶν νὰ δοθῇ εἰς τὴν μονὴν Ἑσφιγμένου ὡς
μετόχιον τὸ ἐν τοῖς περιχώροις τοῦ Βασιλοῦ κείμενον μοναστήριον Φλωρεστήν. (Εὐλόγιος
Κουρίλας, «Θεοδωρῆτος προηγούμενος Λαυριώτης ὁ κωδικογράφος», *Byzantinische Zeits-
chrift* 44(1951) 346). Στὸ παράφυλλο τοῦ βιβλίου του, Α.Φ. Φουρκοῦ, Χημικὴ φιλο-
σοφία, μετάφραση Θεοδοσίου Μ. Ἠλιάδου, διόρθωση Ἀνθίμου Γαζῆ, Βιέννη 1802, ὑπάρ-
χει τὸ σημείωμα:

Κωνικῶν τομῶν	τόμοι 69	γεωγραφικά	
ἀναλυτικὴ κωνικῶν	τόμοι 4	Ἀστρονομία τοῦ Boden	τόμ. 1
Χημικὴ	τόμοι 65	φυσικὴ ἱστορία	τομ. 1
φραντσέζικα			146
mappe monde celeste	τόμ. 1	τὰ ἀνωτέρω βιβλία ἐνεχειρίσθησαν τῷ	
οὐράνιος χάρτης		Δανιὴλ ἡγουμένῳ Φλορεστιοῦ.	
βοτανικὴ συνοπτικὴ	τόμ. 1	Δ. Φιλιππίδης.	
βοτανικὴ	τόμ. 3		
amour de plantes	τόμ. 1		
ἔρως τῶν φυτῶν			

Τὰ ἑλληνικὰ βιβλία τοῦ καταλόγου εἶναι τοῦ 1802, τὸ πρῶτο καὶ τὸ τρίτο καὶ τοῦ
1803, τὸ δεῦτερο. Ἡ διαπίστωση αὕτη συνδυασμένη μὲ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Φιλιππίδου
ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ σημείωμα εἶναι τοῦ 1804 ἢ τοῦ 1805 (Βλ. Δημ. Β. Οἰκονομί-
δης, «Δανιὴλ Φιλιππίδου βίος καὶ ἔργον (1750 - 1832)», *Μνημοσύνη* 7(1978 - 1979) 215).

κτήτορές τους με τή μέθοδο τῆς συνδρομῆς. Ξέρουμε κιόλας ὅτι μοναχοί, πού δηλώνουν τόπο διαμονῆς τῇ Λαύρα καί τοὺς ἐξαρτημένους ἀπὸ αὐτὴ χώρους (σκιῆτες, καθίσματα, κελιά), γράφτηκαν συνδρομητὲς σὲ τέσσερα βιβλία τῆς περιόδου 1749 - 1821· καί τὰ τέσσερα εἶναι ἔργα τοῦ Νικόδημου Ἀγιορείτη, καί σώζονται πολλαπλὰ στὴ Βιβλιοθήκη. Γιὰ τοὺς Λαυριῶτες πού γράφονται συνδρομητὲς με τόπο διαμονῆς ἔξω ἀπὸ τὸν Ἀθω θὰ μάθουμε τὸ μέγεθος τῆς συμμετοχῆς τους στὸ συνειδητοποιημένο ἀναγνωστικὸ κοινὸ καί τὶς προτιμήσεις τους, ὅταν θὰ δημοσιευτεῖ ἡ ὀλοκληρωμένη μελέτη γιὰ τοὺς συνδρομητὲς⁴¹. Καί ὁ ἐντοπισμὸς ἀντιτύπων τους στὸ σῶμα τῆς βιβλιοθήκης ἢ ἡ ἐπισήμανση τῆς δωρεᾶς τους στὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς θὰ μᾶς δείξει τὸ μέγεθος μιᾶς πηγῆς πλουτισμοῦ τῆς βιβλιοθήκης.

Χρήση καὶ ἀναγνώσεις

Γιὰ νὰ ὑπολογίσουμε τὴν εὐρύτητα τῆς χρήσης καί τὶς ποιότητες τῶν ἀναγνώσεων τῶν βιβλίων στὴ Μεγίστη Λαύρα δὲν ἔχουμε ἀρκετὰ στοιχεῖα.

41. Ὁ Φίλιππος Ἡλιού μοῦ ἔδωσε τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Σεραφεὶμ Σεραφίος ἦταν συνδρομητὴς στὰ βιβλία *Περίηγησις τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος* τ. Α' Βιέννη, Μαρκ. Πούλιου, 1797 καὶ *Στεφάνου Κομμητᾶ, Παιδαγωγός*, Βιέννη, Σχραιμβλ, 1800, πού τὰ ἀντύτυπα τους σώζονται στὴ βιβλιοθήκη. Ὑπάρχει ἀκόμη ἡ *Ἐφημερὶς* τῆς Βιέννης τοῦ 1794 τ. Α' καὶ Β' καὶ τοῦ 1797 τ. Β' ("Ἐνας ἀκόμη τόμος του βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς: 1797 τ. Α'). Ἀπὸ τὰ βιβλία του μπόρεσα ἀκόμη νὰ ἐντοπίσω: Θεοδωρήτου, *Διάλογοι* τρεῖς κατὰ αἰρέσεων, Ρώμη 1547· Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Τὰ εὐρισκόμενα*, Χαϊδελβέργη 1592· Ἰουστίνου, *Τὰ εὐρισκόμενα*, Χαϊδελβέργη 1593· Αἰσχίνου, *Ὁ κατὰ Κτησιφώντος καὶ Δημοσθένους*, Ὁ *περὶ στεφάνου*, Ὁξονία 1696· Μελετίου, *Γεωγραφία*, Βενετία 1729· Πολύβιος, *Λιβία* 1764· *Homeri, Ilias* 1767· Θεοφίλου Κορυδαλλέως, *Ἐκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων*, Ἀλλῆ 1768· *Εἰσηγήσις τῆς αὐτοκρατορικῆς μεγαλειότητος Αἰκατερίνας*, μετάφραση Εὐγενίου Βουλγάρεως, Μόσχα 1770· *Homeri, Odyssea*, 1776 - 1777· Γεωργίου Σουγδουρή, *Εἰσαγωγή Λογική*, Βιέννη 1792· Νικηφόρου Θεοτόκη, *Ἀπόδειξις τοῦ κύρους τῆς Νέας καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης* ἢ *Ἀνασκευὴ τῆς τοῦ Βολταίρου βίβλου*, Βιέννη 1794· Φοντενέλ, *Ὁμιλίες περὶ πληθύος κόσμων*, μετάφραση Π. Κοδρικᾶ, Βιέννη 1794· Βαῦμαϊστέρου *Λογική*, Βιέννη 1795· Ὁβιδίου, *Μεταμορφώσεις*, Βενετία Λαμπανιτζιώτης, 1796. Στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς ὑπάρχουν: Τισσότου, *Ἐγχειρίδιον ὑγείας*, μετάφραση Κωνσταντίνου Μιχαήλ, Βιέννη 1785 καὶ ἕνας τόμος τῆς *Ἐφημερίδος* (1797 τ. Α').

Γιὰ τὰ βιβλία τῆς περιόδου 1749 - 1821, πού εἶχαν συνδρομητὲς με τόπο διαμονῆς τῇ Μεγίστῃ Λαύρᾳ, βλ. Φίλιππος Ἡλιού, «Βιβλία με συνδρομητὲς Ἰ Τὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ (1749 - 1821)», Ὁ *Ἐρανιστής* 12(1975) 125 - 126 (= 1800.1), 154 - 155 (= 1819.7), 156 - 157 (= 1819.9), 158 - 159 (= 1819.12) καὶ 150 (= τόποι διαμονῆς συνδρομητῶν).

Νὰ σημειώσω ἀκόμη ὅτι στὴ βιβλιοθήκη ὑπάρχουν περίπου 30 ἀντίτυπα τοῦ βιβλίου: *Λόγιοι πανηγυρικοί... Μακαρίου Χρυσοκεφάλου... Ἐκδοθέντες ἀναλώμασι... ἐπισκόπου Ἡλιουπόλεως καὶ Θουατείδου τῆς μεγαλοπόλεως Θεσσαλονίκης... Λεοντίου... [Βιέννη] 1793. Ὁ Λεόντιος πέθανε στὴ Μεγίστῃ Λαύρᾳ τὸ 1800.*

Στὴ βιβλιοθήκη ὑπάρχουν πολλαπλὰ ἀντίτυπα ἐκδόσεων τῆς Μολδοβλαχίας κυρίως, καθὼς καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἀπὸ τὰ λίγα βιογραφικὰ στοιχεῖα τῶν μοναχῶν, ποὺ εἶχαν κάποια ἐπίδοση στὰ γράμματα, ἢ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων, ποὺ ἐζήσαν ἐξόριστοι στὸ μοναστήρι, καὶ περισσότερο ἀπὸ τὰ σημειώματα ποὺ ὑπάρχουν σὲ πολλὰ βιβλία καὶ δείχνουν τὴν πλούσια ζωὴ τους στὸ μοναστήρι, μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε μερικὲς παρατηρήσεις.

Οἱ μοναχοὶ ποὺ διάβαζαν τὰ βιβλία τοῦ μοναστηριοῦ ἢ τὰ δικά τους, ποὺ ἀγόραζαν καὶ μετὰ τὸ θάνατό τους τὰ ἄφησαν στὸ μοναστήρι, τὰ χρησιμοποιοῦσαν βέβαια ἀνάλογα μὲ τὶς γνώσεις καὶ τὰ ἐνδιαφέροντά τους : ἄλλοτε σὰν ἐγχειρίδια γιὰ τὴ γραφὴ καὶ τὴν ἀνάγνωση, ἢ τὴ διάστιχο ἐρμηνεία, τὴν «ψυχαγωγίαν» κι ἀκόμα γιὰ τὴ διατύπωση σχολίων στὰ περιθώρια, τὶς συσχετίσεις καὶ τέλος τὶς κριτικὲς παρατηρήσεις. Ὅλες αὐτὲς οἱ ποιότητες τῶν ἀναγνώσεων ἔχουν ἀφήσει κάποια σημάδια στὰ βιβλία τῆς Λαύρας. Μερικὲς φορὲς συνπάρχουν στὸ ἴδιο ἀντίτυπο ποὺ διαβάστηκε ἀπὸ πολλοὺς ἀναγνώστες διαφορετικῶν δυνατοτήτων.

Ἄς ἀρχίσουμε μὲ τοὺς μοναχοὺς ποὺ χρησιμοποιοῦν τὰ βιβλία γιὰ νὰ μάθουν γραφὴ, ἀνάγνωση καὶ σύνταξη : 1779 Αὐγούστου 23 ὁ προηγούμενος κὺρ Γρηγόριος ἐπῆρε τὴν γραμματικὴν τοῦ Βησσαρίωνος καὶ ἔστω εἰς ἐνθύμῳ⁴². 1814 Σεπτεμβρίου 18 ἐγὼ ὁ παπα διονύσιος ἀγόρασα τὸν βαρὶνον γρόσια 40 καὶ ἔβαλα νόμον εἰς τὸν ἐαυτόν μου διὰ νὰ μελετῶ μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον ἐπειδὴ δὲν εὐκαιρῶ τὴν ἡμέραν τὴν μία νύκτα νὰ γράφω καὶ τὴν ἄλλην νὰ διαβάζω καὶ νὰ μελετῶ σύνταξιν διὰ νὰ μὴ γίνεταί ἀμέλεια εἰς ἐμένα⁴³.

Ἡ ἐκδοσις τῶν κωμωδιῶν τοῦ Ἀριστοφάνη ἀπὸ τὸν Ἀλδο στὴ Βενετία τὸ 1498 χρησιμοποιεῖται σὰν σχολικὸ βιβλίον τὸ 18ο αἰ. γιὰ νὰ ἀσκηθεῖ μαθητευόμενος στὴ μέθοδο τῆς ψυχαγωγίας, στὴ διάστιχο ἐρμηνεία.

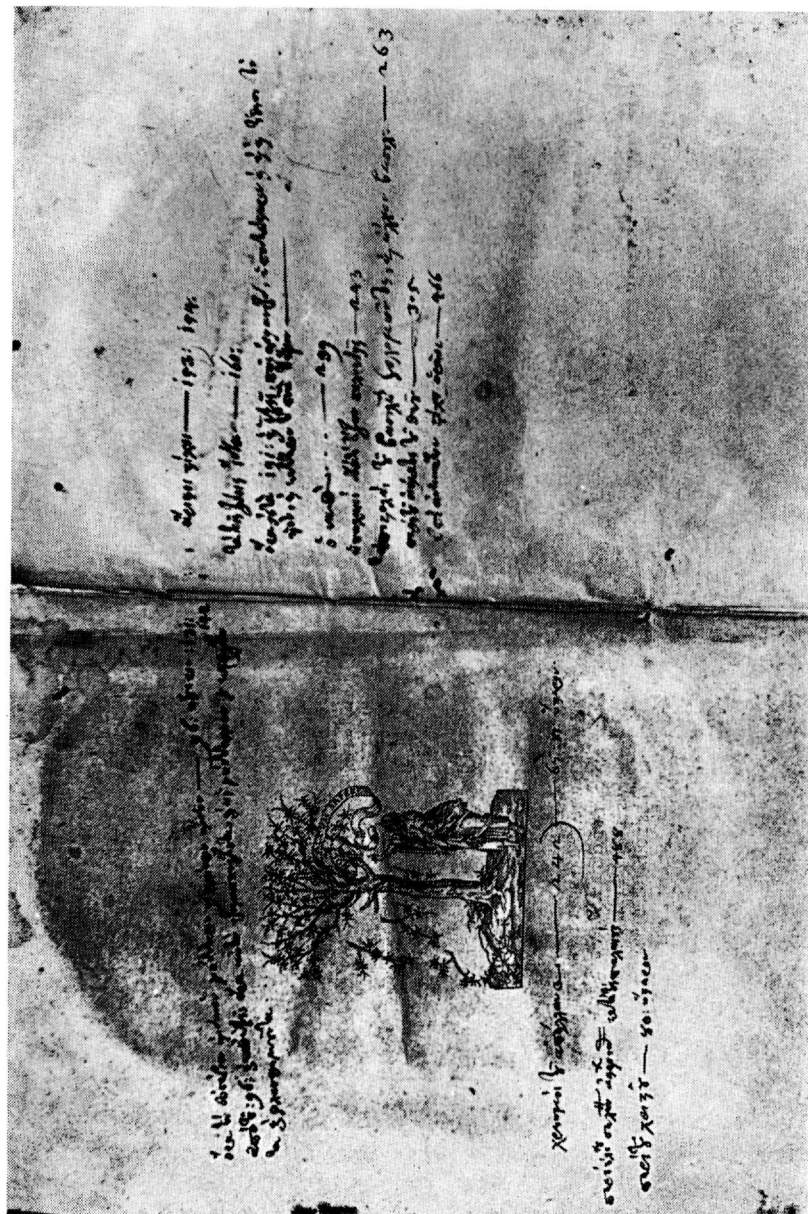
Τὸ κτητορικὸ σημεῖωμα Ἐκ τῶν διονυσίου κατηλιανοῦ τοῦ ζακυνθίου σ' ἕνα ἀπὸ τὰ βιβλία προκαλεῖ τὸν μεταγενέστερο χρήστη του νὰ ἐκθέσει τὶς γνώσεις του γιὰ τὸν παλιὸ κτήτορα· μόνο ποὺ τὸν συγχέει μὲ τὸν σύγχρονο καὶ συντοπίτη του ἅγιον Διονύσιο κι ἔτσι παραθέτει «συναξάριον» τοῦ ἁγίου: οὗτος ὁ διονύσιος δοκεῖ εἶναι ὁ αἰγίνης ἀρχιεπίσκοπος, ὃς παραιτηθεὶς οἰκειοθελῶς καὶ πορευθεὶς εἰς τὴν ζάκυνθον τὴν αὐτοῦ πατρίδα, ἡσύχασεν ἐν τινι μονηδρίῳ, καὶ ἐν αὐτῷ, σωθεὶς μετεκομίσθη ἐν τῇ χώρᾳ τῆς τῆς ζακύνθου, σῶος ὢν ἔτι καὶ ἀκέραιος τῇ θείᾳ χάριτι, καὶ καθ' ἐκάστην θαυματουργεῖ παραδόξως, ὡς μέγας ἅγιος, τοῖς πᾶσι προσκυνούμενος καὶ τιμώμενος τοῦ παναγίου Πνεύματος τοῦτον ἀγιάσαντος καὶ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας τῆς ἀνατολικῆς τὴν ἀγιωσύνην προσκυρωσαμένης τούτῳ κατ' ἀξίαν⁴⁴.

Οἱ λόγιοι μοναχοὶ χρησιμοποιοῦσαν τὰ βιβλία σχολιάζοντας, διορθώ-

42. Στὸ βιβλίον Ἀπομνημονεύματα ἐκ διαφόρων, 1546.

43. Στὸ βιβλίον Βαρίνος, Βενετία, Γλυκῆς, 1779.

44. Στὸ βιβλίον Ἐπιφανίου, Κατὰ αἰρέσεων, Βασιλεία 1544.

νοντας ἢ καὶ συμπληρώνοντας αὐτὰ μὲ σημειώσεις τοὺς στὰ παράφυλλα ἢ στὰ περιθώρια. Γράφει στὴν ἀρχὴ τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Δούκα, Παρίσι 1649, ὁ Κύριλλος Πελοποννήσιος: Οὗτος ὁ μικρὸς συγγραφεὺς οὐ μόνον ἀγροῖκος ἦν, ἀλλὰ μᾶλλον παπολάτρης καὶ δεινὸς χριστιανομάχος. Ἀλλοῦ, Ρολλίν, Ἱστορία, Βενετία 1750 τ. 8, θαυμάζει καὶ ἀπορεῖ: ἐν τούτῳ εὐρήσεις πολλὰς προφητείας τοῦ ἁγίου Προφήτου Δανιὴλ, διὰ τὸν μέγαν Ἀλέξανδρον καὶ θαυμάσεις βέβαια.

Ἄλλα σημειώματα στὰ παράφυλλα τῶν βιβλίων ἐπισημαίνουν τι ἀπὸ τὰ περιεχόμενα κάλυπτε τίς ζητήσεις καὶ τίς περιέργειες τῶν ἀναγνωστῶν καὶ σὲ τί ἔκριναν χρήσιμο νὰ ἐπανέλθουν, ἐξασφαλίζοντας μὲ τὴ σημείωση εὐκολὴ τὴν πρόσβαση. Σημειώνει ὁ Κύριλλος στὰ παράφυλλα τῆς Εὐαγγελικῆς προπαρασκευῆς, Παρίσι 1544, τοῦ Εὐσεβίου Παμφίλου: ὄρα τὸν εὐσέβιον ἀρειανὸν γάδδαρον καὶ φλύαρον ἄρειον - 96. ὕστερον: 131:142: ἀπὸ τοῦ: 96: καὶ καθ' ἐξῆς ὄρα αὐτὸν τζαμπουνίζοντα καὶ ὡς γάδδαρον γκαρίζοντα καὶ βλασφημοῦντα. Χρησιμοὶ τοῦ Ἀπόλλωνος - 242 67: 87 ὕστερον· περὶ ἡλίου σελήνης ἀστέρων κατὰ τοὺς παλαιούς - 488 περὶ τοῦ Χριστοῦ - 80: ὕστερον· ἀριστοὶ στίχοι 153: 154· τὰ τοῖς ζώοις ἴδια 160· ὄρα εἰς τὰ 191 καὶ ἐξῆς πῶς ἀρειανίζει ὑποδεέστερον καὶ πῶς τίθησιν τὸν νιδὸν καὶ κατώτερον τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον· ὁ ναὸς 239. οἱ παλαιοὶ διατὶ ἔζων πολυτελεῖς 243. Ἐπιστολαὶ τοῦ βασιλέως Σολομῶντος, καὶ ἄλλων βασιλέων - 263. περὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ 305. ἐπὶ ἀδυνάτων στίχοι ὠραῖοι 466.

Γενικὰ ἀπὸ τίς προτιμήσεις αὐτῶν τῶν σημειωμάτων φαίνεται ὅτι στὴν πρώτη γραμμὴ εἶναι τὰ δογματικὰ καὶ οἱ κακοδοξίες τῶν «παπιστῶν» καὶ ἀκολουθοῦν τὰ παράδοξα καὶ τὰ μυστηριώδη, ἡ κατανόηση τῶν φυσικῶν φαινομένων. Σὲ ἄλλα βιβλία ὁ Κύριλλος δὲ διστάζει νὰ παραθέσει ὀξεῖες ἐκφράσεις γιὰ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ διατυπώνουν ἢ παρουσιάζουν γνῶμες φιλοδυτικῆς ἢ πάντως λιγότερο φανατικῆς ἀπὸ ἐκεῖνες τῆς δικῆς του ὀρθοδοξίας.

Ὁ φόβος τῶν «παπιστῶν» καὶ τῶν «λουθηροκαλβίνων» κινεῖ τίς ὑποψίες τῶν μοναχῶν περισσότερον ὅταν διαβάζουν ξένες ἐκδόσεις καὶ αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ δώσουν τὴ μάχη, ἔστω καὶ ἰδιωτικά, μὲ τίς ἰδέες ποὺ περιέχουν. Δὲν ἀρνοῦνται ὅμως νὰ τὰ μελετοῦν καὶ νὰ τὰ χρησιμοποιοῦν ἀκόμη καὶ γιὰ λειτουργικά. Ἔτσι στὸ βιβλίον Λειτουργίαι τῶν ἁγίων Πατέρων τοῦ 1560 (ἀντίτυπο τοῦ Νεοφύτου Μαυρομάτη) σημειώνει ὁ Κύριλλος: πολλὰ κατὰ πολλὰ οἱ διαβολοφραγκοὶ παρέφθειραν τὰς τρεῖς ταύτας λειτουργίας, ἀνάθεμά τους τρεῖς, χιλιάκις καὶ αἰωνίως⁴⁵.

Καὶ τὰ γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ μοναστηριοῦ ἔχουν ἀποτυπωθεῖ πάνω στὰ βιβλία μὲ τὴ μορφή τῶν ἐνθυμήσεων ἢ τῶν βραχέων χρονικῶν: 1783

45. Παντελεήμων, Κατάλογος ἀρχετύπων... ὁ.π. σ. 175. Βλ. καὶ Σκληροβενίτης, Ἡ δυσπιστία... ὁ.π. σ. 283 - 293.

νοεμβρίου 25 ἦλθεν τὸ θανατικὸν εἰς ὅλον τὸ "Ἄγιον" Ὅρος σημειώνεται στὸν Βαρόνο τοῦ 1523.

Στὸ βιβλίο *Ρητορικὴ τῶν παλαιῶν ρητόρων*, Βενετία, "Ἄλδος, 1508 ὑπάρχει ἡ ἐνθύμησις τοῦ 1798 : ἀψή', σεπτ. κ' ὁ ἅγιος Προηγούμενος ἀρχιμανδρίτης τε καὶ ἐπίτροπος κυρ Ἱσαΐας ἀφιέρωσεν εἰς τὴν ἱερὰν βιβλιοθήκην τῆς καθ' ἡμᾶς ταύτης Μεγίστης Λαύρας τοῦτο τὸ ἄριστον καὶ δυσεύρετον βιβλίον, δωρηθὲν αὐτῷ παρὰ τοῦ ἐν πραγματευταῖς τιμιωτάτου κυρ Γεωργίου Μοσχοπολίτου, αἰωνία αὐτῶν ἡ μνήμη⁴⁶.

"Ἐνα ἐκτενέστερο σημείωμα - χρονικὸ πὺλ ὑπάρχει στὸ βιβλίο *Τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου Τῶν εὐρισκομένων τόμος ἑβδομος*, Etonae 1612, ἀποδεικνύει ὅτι τὰ σώματα τῶν βιβλίων θεωροῦνται χῶρος ἐμπιστευτικὸς γιὰ τὴν ἐξομολόγησι, μὲ τὴν ἀπαιτούμενη δυνατότητα πρόσκαιρης ἐχεμύθειας ἀλλὰ καὶ τὴ σιγουριά γιὰ τὴ διάσωση τῆς μαρτυρίας : † διὰ τὴν ἐπάρατον καὶ ἄλογον διανομήν τοῦ κοινοῦ χρέους γεγονυίαν ἐν ἔτει ἀντὶ ἐπὶ τοῦ πατριάρχου Γαβριήλ, τότε βιασθεῖς δυναστεία καὶ βία τῶν τε ἀρχόντων τῆς πόλεως καὶ τῆς συνόδου εἰς τὴν βίαν ταύτην τούτων τραπέντων, ὑπὸ τῆς παρακινήσεως τῶν ἱβηριτῶν, βιασθεῖς (ὡς οὐκ ὀφειλον) ὑπεσχέθη καὶ ἔλαβεν ὁ μακαρίτης τῆς λαύρας ἐπίτροπος γρηγόριος θεσσαλονικεὺς μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν, χρέος πονγγεῖα διακόσια εἴκοσι πέντε : ἕκτοτε λοιπὸν καταβάλλονσα ἡ λαύρα καθ' ἕκαστον χρόνον τὰ διάφορα, ἄλλα μὲν ὄντα : 20: εἰς τὰ 100: ἄλλα διὰ 15: καὶ ἄλλα : 12: λοιπὸν ἐκ τούτων τῶν διαφορῶν ἀποκαμοῦσα καὶ ἀδυνατήσασα ἡ λαύρα, ἦλθεν εἰς στενοχωρίαν καὶ ἔνδειαν, μὴ ἔχουσα ὑποφέρειν οὐδὲ δοῦναι τοὺς τόκους. ὅθεν προσταχθεῖς ὑπὸ τῶν ἀρχόντων τῆς πόλεως καὶ τῆς Συνόδου ὁ ἅγιος θεσσαλονικὴς κύρ Γεράσιμος, ἦλθεν ἐνταῦθα νῦν ἐν ἔτει, ἀντὶ κατέστησεν ἡγούμενον εἰς τὰ πάντα κυριεύοντα τὸν πατέρα Παῖσιον (τὸν πρότερον καυσοκαλυβίτην καὶ ἔπειτα ξενοφωτεινὸν) ὅστις ὑπέσχετο εἰς τρεῖς μόνους χρόνους ἀποπληρῶσαι ἅπαν τὸ χρέος, λοιπὸν οὗτος ἐχειροτονήθη τῇ κ' τοῦ φεβρουαρίου παρὰ τοῦ ἁγίου Κορυτζᾶς κύρ Ἰωακείμ, ἐν τῷ καθολικῷ. φανεῖς δὲ ἀδύνατος εἰς τὴν ὑπόσχεσιν, μηδενὸς διώκοντος ἔφυγε τῇ θ' τοῦ ἐρχομένου Ἰουλίου. λοιπὸν εἰς ἐνθύμῳ τῶν μεταγενεστέρων κατεστρώθη ἐνταῦθα τὸ παρὸν δρᾶμα, καὶ αὕτη ἡ ἐλεεινὴ τραγωδία. οὐαί : οἴμοι, φεῦ καὶ ἀλοίμονον : εὐτελεὶς προηγούμενος κύριλλος ὁ γράψας⁴⁷.

"Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω οἱ ὑπερόριοι, οἱ ἐξόριστοι πὺλ ἔφταναν στὴ Μεγίστη Λαύρα ἔφερναν μαζί τους καὶ βιβλία, μάλιστα ὅταν ἡ ἐξορία ἦταν ἰσόβια. Οἱ ἐξόριστοι ὅμως αὐτοὶ ἦταν καὶ ἀναγνώστες τῶν βιβλίων τοῦ

46. Παντελεήμων, κατάλογος ἀρχετύπων... ὁ.π. σ. 161.

47. Γιὰ τὰ γεγονότα βλ. Ἀλέξανδρος (Λαζαρίδης) Λαυριώτης, «Τὸ "Ἄγιον" Ὅρος μετὰ τὴν Ὀθωμανικὴν κατάκτησιν», *ΕΕΒΣ* 32(1963) 229 - 237.

μοναστηριοῦ. Τὰ σημειώματα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς ἐξορίστους εἶναι χαρακτηριστικά : ὁ ἐκ Μακεδονίας Σιατιστῆς Μιχαὴλ Δούκα Χατζῆ Μιχαὴλ τῇ κβ' Μαΐου ἀφπζ' ἐν τῷ πύργῳ τοῦ Τζιμισκῆ τῷ ἐν τῇ σεβασμῇ μονῇ τοῦ ἁγιονύμου ὁρους Λαύρα ὑπὸ τοῦ κακοδόξου ἐπισκόπου Σισανίου, Κυρίλλου βία ἀδικάστω καὶ ἀκρίτῳ εἰς τοῦτον μεταφερθεὶς ὅτι Δικαίῳ Θεῷ λάτρης εἰμί, καὶ δῆθεν ὡς νεωτερίζων εἰς τὴν αὐτοῦ θρησκείαν κακῶς. Ἀκολουθεῖ ἕνα ἐπιγράμμα τοῦ κατὰ τοῦ ἐπισκόπου Κυρίλλου μὲ ἡμερομηνία 15 Ἰουνίου 1787⁴⁸. Σὲ ἄλλο βιβλίον μὲ ἡμερομηνία 21 Ἰουλίου 1787 σημειώνει συντομότερο ἐπιγράμμα : Οὐ παντὸς ἀνθρώπου, κρίνειν τὰ ἀνθρώπου / Σοφοῦ δέ, κἀγαθοῦ, μετ' ἐλευθέρου νοῦ· αὐτὴ τῇ φορὰ δὲν εἶναι στὸν Πύργῳ τοῦ Τζιμισκῆ κρατούμενος, ἀλλὰ νοσηλευόμενος στὸ νοσοκομεῖο τῆς Μεγίστης Λαύρας. Τὰ βιβλία ποὺ διαβάξει εἶναι Ξενοφώντος Συγγράμματα, Βασιλεία 1568 καὶ Λουκιανοῦ Διάλογοι, Βενετία 1522⁴⁹. Ὑπερόριος πρέπει νὰ ἦταν καὶ ὁ τα-

48. Ἐπιγράμμα καθ' οὗ ὑποδεικνύον/Τί σοι ΚακοΚύριλλε, κατ' ἐμοῦ ἐκ δικαίου/ Ἀπαρέσκω σοι φῆς, ἐὼν Δικαιολάτρης/Καὶ μὴ θέλων εἶναι σὺν σοὶ Ὁρθοδοξολάτρης/ Ἀλλ' εἰ σοι τὸ ὀρθόν, ἦν πρὸς Δίκαιον Θεὸν/οὐκ ἂν σοι Δικαιολάτρης, ἀντίος ἔδοξε πρὸς αὐτόν./ Νῦν δὲ ποιητῆς Ἀγγέλων πονηρῶν / Συγχωροῦντα τ' αὐτοῖς βλάβην κατὰ δικαίον κἀγαθῶν/Πρὸς δὲ καὶ τοῦ ἰδίου νιοῦ ἀφειδήσαντα ὑπὲρ κακῶν/ἔχων εἰς ὀρθῶς δοξαζόμενον Θεόν/ Πῶς σοι τὸ ὀρθόν, ἔπαινος εἰς ἀγαθόν;/ Ἡ Δίκαιον καὶ Δικαίῳ Θεῷ λατρευτικῶν/ Ἀλλὰ προφθάσαι σ' ὁ ἐκ σοῦ βλασφημούμενος Θεός/ Ἐπιβαλεῖν τὴν δίκην, ὡς Δίκαιος κἀγαθός. Καὶ τοῦ ἀσεβοῦς Κυρίλλου ἐπισκόπου Σισανίου./ Ὁ Σιατιστεὺς Μιχαὴλ Δούκα Χατζῆ Μιχαὴλ/τῇ ιε' Ἰουνίου ἀφπζ' ἐν τῷ Πύργῳ τοῦ Τζιμισκῆ. Βλ. Παντελεήμων, Κατάλογος ἀρχετύπων... ὁ.π. σ. 177 - 178.

49. στὸ ἴδιο, σ. 178. Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὸν Μιχαὴλ Δούκα Χατζῆ Μιχαὴλ εἶναι ἀρκετὲς ἀλλὰ ὄχι τόσες ποὺ νὰ μᾶς ξεκαθαρίζουν τὴν προσωπικότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὰ ἀκόλουθα δημοσιεύματα: Γεωργίου Ζαβίρα, Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον ἐκδοθὲν ὑπὸ Γ. Π. Κρέμου, Ἀθήνα 1872, σ. 417 - 418, 421 - 422. Μανουὴλ Ι. Γεδεών, «Νεοελληνικῆς Βιβλιογραφίας ἀνέλεκτα», Ἑκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 4(1904) 47 - 48. Ἡ Παντελεήμων, κατάλογος ἀρχετύπων..., ὁ.π. σ. 177 - 178. Κ. Θ. Δημαράς, «Ἐπαφὲς τῆς νεώτερης Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας μὲ τὴν Ἀγγλική (1780 - 1821)», Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση 3(1947 - 1948) 21 [ἀναδημοσιεύσεις: Φροντισματα, Ἀθήνα 1962 σ. 51. Ἑλληνικὸς Ρομαντισμός, Ἀθήνα 1985 σ. 31, 493]. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Τρεῖς μεταφράσεις ἀποδιδόμενες στοὺς Γ. Βεντότη καὶ Μιχ. Δούκα», Ὁ Ἑρασιστὴς 10(1972 - 73) 149. Γεωργίου Λαΐου, Ἡ Σιάτιστα καὶ οἱ ἐμπορικὸι οἶκοι Χατζῆ Μιχαὴλ καὶ Μανούση (17ος - 19ος αἰ.), Θεσσαλονίκη 1982 σ. 108 - 109, 120 - 121. Ἡ πορεία τοῦ Μιχαὴλ εἶναι δραματικὴ: πατρικὸς ἐξαναγκασμὸς γιὰ νὰ ἀκολουθήσει τὸ ἐμπορικὸ ἐπάγγελμα, ἔμπορος στὰ Σκόπια καὶ ὕστερα γιὰ σπουδὲς στὴ Βιέννη. Γνωριμία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ τρόπου ζωῆς καὶ σκέψης καὶ ἐπίδραση τῶν «νατουραλιστῶν». Φυλάκιση στὴ «φυλακὴ τῶν μωρῶν» στὴ Βιέννη ἀλλὰ καὶ μετάφραση εὐρωπαϊκῶν ἔργων. Ἐπιστροφή στὴ Σιάτιστα καὶ ἐξορία ἀπὸ τὸν πατέρα του στὰ Μετέωρα καὶ ἀπὸ τὸν τοπικὸ μητροπολίτη στὴ Μεγίστη Λαύρα. Ὁμολογία πίστεως. Αὐτὸ τὸ σχῆμα βιογραφίας στηρίζεται κυρίως σὲ ὅσα μαρτυρεῖ ὁ Ζαβίρας καὶ νομίζω ὅτι γιὰ πολλὰ σημεῖα πρέπει νὰ ἔχουμε ἐπιφυλάξεις. Οἱ ὑπακύνιοι καὶ οἱ κατηγόροις ὅτι ἦταν τρελλὸς καὶ ἄθεος δύσκολα μποροῦν νὰ καλύψουν τὴ ρήξιν ποὺ ἔγινε ἀνάμεσα στὸν Χατζῆ Μιχαὴλ καὶ τὴν παραδοσιακὴ κοινωνία

Στάχωση τοῦ βιβλίου Σεβαστοῦ Κυμηνίτου, Δογματικὴ διδασκαλία, Βουκουρέστι 1703.

πεινὸς Γεώργιος» πού γράφει στὸ χειρόγραφο (K24) Χρονικὸ τοῦ Μανασῆ «τῇ ιβ' Μαΐου ἀψ' ἐν τῷ τῆς Λαύρας Πύργῳ τοῦ Τζιμισκῆ» τὸ ἐπίγραμμα : Ἀδικουμένου χαρακτηρὴ γνωρίζεται / φύσει πρὸς σέβας γνῶσις ἐκάστῳ δεῖται / ὁ δὲ πλέκων ψευδῇ ἔχει νοῦν ἀπρεπῇ / ὥς μὴ τοῖς κακοῖς ἀντ' ἀγαθῶν στοιχῇται⁵⁰.

Ἄς σημειωθοῦν καὶ μερικὲς μαρτυρίες γιὰ τὴ συντήρηση καὶ τὴν ἐμφάνιση τῶν βιβλίων. Δὲν ἔχουμε ρητὲς μαρτυρίες γιὰ τὴν ὑπαρξὴ βιβλιοδετικῶν ἐργαστηρίων στὴ Λαύρα ἀλλὰ ὑπάρχουν πολλὰ βιβλία μὲ «ἀγιορείτικο» δέσιμο. Εἶναι καὶ τὰ βιβλία ποὺ τυπώθηκαν καὶ ἤρθαν δεμένα ἀπὸ τὴ Δύση, ἀπὸ τὸν ἐκδότῃ τους ἢ τὸν προηγούμενο κάτοχό τους.

Βιβλιοθηκάριος καὶ βιβλιοδέτης - σταχωτὴς στὸ δεῦτερο μιστὸ τοῦ 18ου αἰ. ὑπῆρξε ὁ προηγούμενος Γεννάδιος, πού στάχωσε καὶ χειρόγραφα καὶ ἔντυπα βιβλία. Γύρω στὰ 1756 φεύγει γιὰ τὴ Ρόδο καὶ δανεῖζεται τὸ βιβλίο Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας, Ἑρμηνεῖα εἰς τὰ τέσσερα Εὐαγγέλια, Ρώμη 1542, καθὼς σημειώνει στὰ παράφυλλα : ταύτη ἡ θεία βίβλος ἡ τὰς ἐξηγήσεις ἔχουσα τοῦ ἱεροῦ Θεοφυλάκτου, ὑπάρχει μὲν ἐκ τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἡμῶν ἱερᾶς λαύρας, ἐδόθη μοι δὲ πρὸς καιρόν, ἣν καὶ σαθρὰν οὖσαν μετεστάχωσα ἐπιμελῶς ἐν τῷ ἀπνε' κατὰ μῆνα Ἰανουάριον ἐν Ρόδῳ ἵνα σώζηται ἐν πολλῶ ἔτει πρὸς ὠφέλειαν πολλῶν. καὶ γὰρ δυσεῦρετος γεννάδιος λαύρας⁵¹. Στὸ βιβλίο Βιβλιοθήκη τοῦ Φωτίου, Αὐγούστα 1601 σημειώνει : μετ' ἐδέθη ἐπιμελῶς ἡ παροῦσα ἱερὰ βίβλος, δι' ἐπιμελείας, γενναδίου προηγουμένου λαύρας, δι'

τῆς Σιάτιστας. Τὰ ἐπιγράμματα πάνω στὰ βιβλία τῆς Μεγίστης Λαύρας καὶ ἡ «ὁμολογία πίστεως» ποὺ δημοσίευσε ὁ Γεδεὼν εἶναι ἰσχυρὰ ἀποδεικτικὰ τεκμήρια γι' αὐτὴ τοῦ τῆ στάση.

Γιὰ τὸ θεσμὸ τῶν ὑπερορίων δὲν γνωρίζω καμία μελέτη. Γιὰ τοὺς κληρικοὺς ποὺ ἐκτοπιζόνταν μὲ συνοδικὴ ἀπόφαση καὶ «βασιλικὸ προσκυνητὸ ὄρισμό» τῶν Τούρκων, γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ γαλήνη στὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν κοινωνίαν τῶν χριστιανῶν, γνωρίζουμε πολλὰ ἀπὸ τίς ἀφηγηματικὲς πηγές π.χ. Κομνηνός - Ὑψηλάντης, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ πατριαρχικὰ γράμματα· γράφει π.χ. ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος Ε' πρὸς τοὺς προϊσταμένους τῆς Μονῆς Σταυρονικήτα στίς 4 Ἰανουαρίου 1797: Ἐπειδὴ παραγίνεται εἰς τὰ αὐτόθι κατὰ κοινὴν γνώμην καὶ συνοδικὴν διάγνωσιν δι' ὑψηλοῦ βασιλικοῦ προσκυνητοῦ ὀρισμοῦ ὁ Παναγιώτατος πρῶτῃν Κωνσταντινουπόλεως κὺρ Νεόφυτος, καὶ νὰ παραμείνῃ εἰς τὸ αὐτόθι ἱερὸν μοναστήριον τοῦ Σταυρονικήτα κατ' ἐπιεικὴ ἀπόφασιν τῆς ἐκκλησίας πρὸς ἡσυχίαν τῆς αὐτοῦ παραγιότητος [...] (Γαβριὴλ Σταυρονικητιανοῦ, «Γράμματα τοῦ ἀειμνήστου πατριάρχου Γρηγορίου Ε' πρὸς τὴν Ἱερὰν Μονὴν τοῦ Σταυρονικήτα», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 5(1921)204). Τὰ Προσκυνητάρια τῆς Μεγίστης Λαύρας 1722, καὶ 1780 δίνουν τὴν πληροφορίαν: μέσα εἰς αὐτὸν [τὸν πύργον τοῦ Τζιμισκῆ] ἀσφαλίζονται ὅσοι ἐκκλησιαστικοὶ ἐξορίζονται ἀπὸ τὴν βασιλεὺσαν κατὰ τὸν ὀρισμὸν τῆς κραταιᾶς Βασιλείας, καὶ κατὰ τὸ θέσπισμα τῆς μεγάλῃς Ἐκκλησίας (Σάββα, Προσκυνητάρια... ὁ.π. σ. 17· πβ Τριγώνη, Προσκυνητάρια... ὁ.π. σ. 6). Οἱ πληροφορίες γιὰ τίς ἐξορίες λαϊκῶν εἶναι λιγότερες.

50. Σωφρόνιος Εὐστρατιάδης, «Ἀγιορειτικῶν κωδίκων σημειώματα Α) τῆς Λαύρας τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου», *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 1(1917) 466 - 467.

51. Παντελεῆμων, Κατάλογος ἀρχετύπων... ὁ.π., σ. 184.

ἐξόδων δέ, τοῦ προηγουμένου κὺρ Γαβριήλ, λημναίου καὶ εὐχεσθε ἀμφοτέρων. ἀφός'. Ὁ ἴδιος Γεννάδιος τὸν ἴδιο χρόνο ἀνακαινίζει τὴ βιβλιοθήκη καὶ ἀντιγράφει σημειώματα ἀπὸ τὰ χειρόγραφα : *Εὖρον κἀγὼ Γεννάδιος προηγούμενος ἀνακαινίζων τὴν βιβλιοθήκην ἐν τῷ ἀφός' σωτηρίῳ ἔτει εἰς ἐν παλαιὸν χειρόγραφον βιβλίον τάδε : [...]*⁵².

Τὰ ἴδια χρόνια, ὅπως εἶδαμε καὶ παραπάνω, ζεῖ στὸ μοναστήρι ὁ Κύριλλος Πελοποννήσιος ποὺ ἀγόραζε βιβλία ὅπου βρισκόταν : στὸ Γιάσι ποὺ ἦταν δάσκαλος (1768), στὴ Βενετία (1779), στὴν Καλλίπολη, στὶς Καρυές· φροντίζει ἀκόμη καὶ γιὰ τὸ δέσιμό τους. Σημειώνει στὴν *Καινὴ Διαθήκη*, Φραγκφούρτη 1601 : *Τοῦτο τὸ θεῖον καὶ ἱερὸν βιβλίον ἦτο παραλελυμένον, χαλασμένον καὶ πάντῃ ἄχρηστον. Ὅθεν ἐπιμεληθεὶς ἐγὼ τὸ ἔδωσα καὶ τὸ ἔδεσαν καὶ ἔδωκα μόνον δετικά παράδες 18 καὶ διὰ τὸ τομάρι παράδες 45. 1802 Μαρτίου. Εὐτελὴς Κύριλλος.*

Τὰ ὕλικά ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὶς σταχώσεις εἶναι καινούρια δέρματα, ποὺ σὲ πολλές περιπτώσεις ἔχουν ὑποστῇ ὑψηλῆς ἐπιτηδεύτητος κατεργασία γιὰ νὰ δεχτοῦν ὕστερα στὴν ἐπιφάνειά τους τὸ στάμπωμα ἀνάγλυφων παραστάσεων μὲ ὑψηλὴ πιστότητα στὴν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν τους. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὸ στάχωμα τῶν βιβλίων, γραμμένα φύλλα περγαμνῶν κωδίκων, ἐνῶ στὰ ὀγκώδη βιβλία γίνεται συνδυασμὸς σανίδων καὶ δέρματος.

* * *

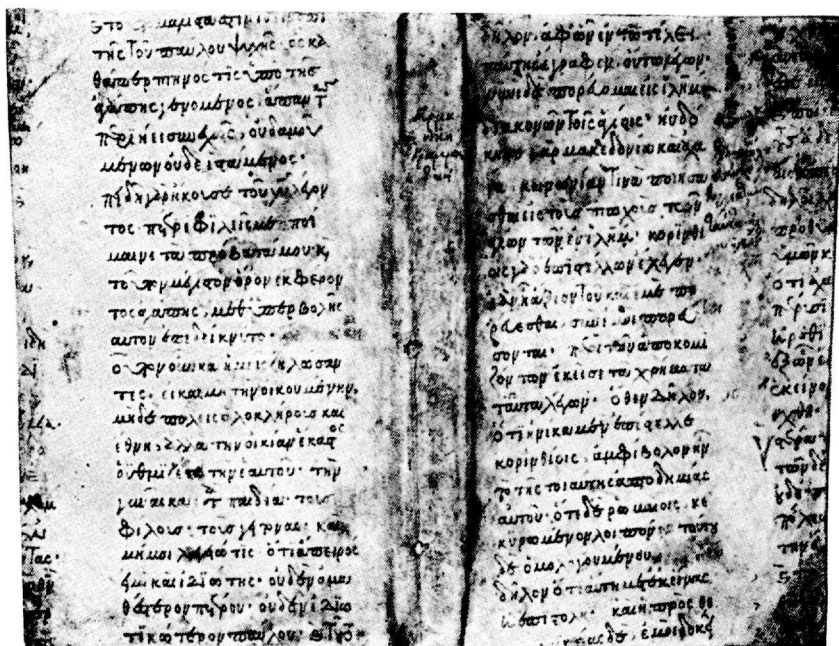
Μὲ τὶς μαρτυρίες ποὺ ἐντοπίστηκαν καὶ προκρίθηκαν νὰ δημοσιευτοῦν ἐδῶ, σχολιασμένες καὶ πλαισιωμένες μὲ στοιχεῖα ἀπὸ ἄλλες πηγές, μπορεῖ ἴσως νὰ θεωρηθεῖ ὅτι φωτίστηκαν μερικὲς πτυχές ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν ἐντύπων βιβλίων στὴ Μεγίστη Λαύρα καὶ λιγότερες ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ πλουτίστηκε καὶ λειτούργησε ἡ βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ. Ἡ συστηματικὴ καταγραφή καὶ χρονολόγηση ὅλων τῶν σημειωμάτων ποὺ ὑπάρχουν στὰ βιβλία σὲ συνδυασμὸ μὲ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς μονῆς θὰ δώσουν περισσότερες πληροφορίες γιὰ τὴ βιβλιοθήκη, τοὺς κτήτορες καὶ τὶς συλλογές τους, τὴν «τύχη» τῶν βιβλίων καὶ τὶς ἀναγνώσεις τους.

Ἡ μεγάλη ποικιλία τῆς βιβλιοθήκης σὲ θρησκευτικὲς καὶ κοσμικὲς ἐκδόσεις, ἐλληνικὲς καὶ ξένες, σὲ ἐπιστημονικὰ καὶ φιλοσοφικά, κλασικὰ καὶ νεότερα βιβλία, ἐπιβάλλει νὰ ἀναζητήσουμε τρόπους μέτρησης τοῦ φάσματος τῶν ἐνδιαφερόντων καὶ τῶν περιεργειῶν τῶν συχνότατα αὐτοδιδασκτων ἢ σημαντικὰ μορφωμένων μοναχῶν, ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι οἱ συλλεκτικὲς τοὺς στὰ βιβλία ἐπιδόσεις τὰ κατοπτρίζουν. Κι ἀκόμα νὰ χαράξουμε τὴ γραμμὴ τῆς ἐξέλιξής τους, τὶς σταθερὲς καὶ τὶς διαφοροποιήσεις.

52. Σπυρίδων Λαυριώτης, *Ἀναγραφὰ ἐγγράφων...* δ.π. σ. 400 - 401.

Τὸ θέμα βέβαια εἶναι εὐρύτερο : νὰ προσδιορίσουμε πῶς κατηχεῖται ἓνας ὀρθόδοξος μοναχὸς καὶ πῶς ἐπιβεβαιώνει τὴν πίστη του κοινωνώντας στὸ λόγο τῶν Γραφῶν καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, πῶς παραδειγματίζεται ἀπὸ τὶς ἱστορίες τῶν ἀνθρώπων καὶ σὲ ποιά ἔκταση καὶ βάθος κοινωνεῖ μὲ τὰ πνευματικὰ τους δημιουργήματα. Ἀκόμη νὰ καταλάβουμε πῶς ἀντιδρᾷ ὁ μοναχὸς τῆς Ἀνατολῆς, ποὺ συλλέγει καὶ διαβάζει τὰ θύραθεν βιβλία, καὶ πόσο ἡ ὀρθοδοξία του τὸν περιχαράκωνει ἢ τὸν ἀφήνει ἔκθετο στὴ δράση τοῦ περιεχομένου τῶν ἐντύπων, ποὺ δυνάμει ἀναθεωροῦν ἢ πλουτίζουν τὶς ἀντιλήψεις καὶ τὶς συμπεριφορές του.

Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν Ε.Ι.Ε.

Φύλλο περγαμηνοῦ χγφ στὸ στάχωμα τοῦ βιβλίου τοῦ Μιχαὴλ Παπαγεωργίου Εἰσοδος
ραδία εἰς τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν, Βιέννη 1767.

